

JANUSZ KRZYSZTOF KOZŁOWSKI

ZE STUDIÓW NAD KULTURĄ CERAMIKI PROMIENISTEJ

WSTĘP

Opublikowany w r. 1961 krótki komunikat, będący streszczeniem referatu wygłoszonego na Sympozjum Neolitycznym w Krakowie, stanowił próbę ujęcia w szerszym zakresie terytorialnym sprawy genezy i ewolucji kultury ceramiki promienistej¹. Zarówno zwięzłość tego komunikatu, jak również nowy, narastający szczególnie w pracach badaczy węgierskich, materiał dotyczący chronologii kultury pécelskiej były powodem nie zawsze właściwego rozumienia przedstawionych przez autora tez. Fakty te skłaniają do opublikowania pełnego tekstu pracy i uzupełnienia go pewnymi akcentami polemicznymi, odnoszącymi się do ostatnio wypowiedzianych poglądów i uwag krytycznych.

Problem kultury ceramiki promienistej od dawna interesował badaczy, choć wielki zasięg terytorialny nie sprzyjał koncentracji wysiłków w kierunku rozwiązania podstawowych zagadnień genezy i periodyzacji tej kultury. Żadna z prac nie uwzględnia dotychczas w sposób wyczerpujący i adekwatny poszczególnych części tego wielkiego kompleksu sięgającego od Polski (kultura ceramiki promienistej) poprzez Czechosłowację (kultura ceramiki kanelowanej), Węgry (kultura pécelska), Austrię (kultura badeńska lub ossarneńska) do Jugosławii (kultura badeńsko-kostolacka) i ewentualnie Rumunii (kultura Coțofeni). Niestety, monografie poszczególnych regionów, prowadzące do wydzielenia wymienionych „kultur” lokalnych, nie odzwierciedlają przeważnie terytorialnego zróżnicowania omawianego kompleksu. Wskazują jednak bezspornie na potrzebę wypracowania takiego podziału regionalnego, który by odzwierciedlał rzeczywistą dyferencjację tego niewątpliwie złożonego kompleksu. To jest

¹ J. K. Kozłowski, *Zagadnienie pochodzenia i periodyzacji kultury ceramiki promienistej*, „Sprawozdania z posiedzeń komisji Oddziału PAN w Krakowie”, styczeń—czerwiec 1961, s. 8—12.

pierwszym, ciągle aktualnym celem badań na kulturą ceramiki promienistej. Drugi cel to odtworzenie w obrębie nakreślonego podziału terytorialnego różnicowania chronologicznego tej kultury, a więc opracowanie jej wewnętrznej periodyzacji i chronologii relatywnej. Trzeci wreszcie cel to wykrycie genezy omawianego kompleksu.

Niewątpliwie realizacja postawionych celów jest jeszcze dość daleka i szczególnie utrudniona z pozycji materiałów polskich, zajmujących peryferyczne miejsce w stosunku do całego zasięgu kultury ceramiki promienistej. Wspomniane materiały posiadają jednak tę stronę pozytywną że dają możliwość nawiązania ich z całym szeregiem współczesnych kultur ościennych, nie znanych z rdzennego obszaru rozprzestrzenienia tej kultury, na którym występują jedynie kultury starsze i młodsze od omawianej.

W dotychczasowych badaniach nad ceramiką promienistą przeważały dwie tendencje: jedni łączyli ją z grupą kultur „północnych” (L. Simonyi², O. Menghin³, J. Bayer⁴, J. Axamit⁵ i in.), drudzy uważali ją za kulturę o charakterze mieszanym (A. Stocký⁶, V. Budinský-Krička⁷, R. Pittioni⁸ i in.) lub wyprowadzali wprost z kultur wstęgowych naddunajskich (J. Filip⁹, S. Nosek¹⁰, P. Laviosa-Zambotti¹¹, J. Kostrzewski¹²). Dyskusje prowadzone w tej sprawie znacznie wyprzedziły rozwój badań nad konkretnym materiałem, a nawet stały się manifestacją poglądów nie zawsze naukowych i obiektywnych, szczególnie tam gdzie zagadnienie ceramiki promienistej rozpatrywano w kontekście problemów etnicznych¹³.

² L. Simonyi, *Wann hat das Illyrische Volkstum im westlichen Karpatenbecken ausgebildet*, Budapest 1935.

³ M. Hoernes, O. Menghin, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, Wien 1925, s. 760—763.

⁴ J. Bayer, *Die Ossarner Kultur*, „Eiszeit und Urgeschichte”, t. 6: 1928, s. 60.

⁵ J. Axamit, *Badenská keramika v Čechách*, „Pamatky Archeologické”, t. 38: 1931 z. 1—4, s. 2—5.

⁶ A. Stocký, *Pravěk zeme české. Věk kamienny*, t. 1, Praha 1928, s. 104.

⁷ V. Budinský-Krička, *Slovensko v mladši dobe kamenne*, [w:] *Slovensko v pravěku*, t. 1, Bratislava 1947, s. 61.

⁸ R. Pittioni, *Spätneolitische Grabfunde aus Neusiedl*, „Mitteilungen der Österreichische Gesellschaft für Anthropologie”, t. 73—77: 1938, s. 225—234.

⁹ J. Filip, *Pradzieje Czechosłowacji*, Poznań 1951, s. 187.

¹⁰ S. Nosek, *Zagadnienie Prasłowiańszczyzny w świetle prehistorii*, „Światowit”, t. 19: 1949, s. 30.

¹¹ P. Laviosa-Zambotti, *Le più antiche civilisatione agricole Europee*, Milano 1951, s. 391.

¹² J. Kostrzewski, *Od mezolitu do okresu wędrówek ludów*, [w:] *Encyklopedia polska PAU*, Kraków 1939—1948, s. 159.

¹³ Simonyi, *op. cit.*, s. 3—5 (odb.).

PROBLEM „POŁNOCNEJ” I „POŁUDNIOWEJ” GENEZY KULTURY CERAMIKI PROMIENISTEJ

W ostatnich opracowaniach dotyczących omawianej kultury zwracają uwagę dwie wyraźnie rozbieżne tendencje: jedna zmierza do wyprowadzania kultury ceramiki promienistej z kultury pucharów lejkowatych (E. F. Neustupný¹⁴), druga zaś przyjmuje północnobalkańską (J. Banner i I. Kutzian-Bognar¹⁵), lub nawet bezpośrednio anatolijską genezę kultury ceramiki promienistej (N. Kalicz¹⁶). Koncepcja pierwsza opiera się na następujących przesłankach: 1. Na istnieniu więzi typologicznej pomiędzy zasobem form młodszej fazy kultury pucharów lejkowatych a starszą fazą ceramiki promienistej; 2. Na istnieniu zespołów przejściowych, w postaci inwentarzy łączących zasób form obu kultur; 3. Na bezpośrednim stratygraficznym następstwie tych dwu kultur na terenie Moraw.

Jak wiadomo, ramy chronologiczne początków kultury ceramiki promienistej wyznacza stratygrafia dwu stanowisk morawskich: Starych Zamków pod Jevišovicami¹⁷ i Brna-Lišnia¹⁸. W obu wypadkach poziomy zawierające typowe formy starszej fazy kultury ceramiki promienistej spoczywały bezpośrednio nad warstwą z kulturą pucharów lejkowatych. Warstwa C2 Jevišovic i dolna warstwa Brna-Lišnia zawierały typowe formy młodszej fazy kultury pucharów lejkowatych. Późny charakter jevišovickiej warstwy C2 dokumentuje zarówno rozwój typologiczny pucharów lejkowatych, jak i występowanie bębnow typu śląsko-morawskiego¹⁹. W typologii ceramiki istnieje równocześnie szereg form będących zapowiedzią typów naczyń kultury ceramiki promienistej, a mianowicie uchate kubki o słabo esowatym profilu lub z prostą szyją, dzbany oraz amfory. Formy te, jak słusznie zwrócił uwagę E. F. Neustupný²⁰, mają podstawowe znaczenie w zasobie typów kultury ceramiki promienistej. W warstwie tej brak jest jednak zdobienia ornamentem kanelowanym.

¹⁴ E. F. Neustupný, *Zur Entstehung der Kultur mit kannelierter Keramik*, „Slovenska Archeologia”, t. 7: 1959 z. 2, s. 260—284.

¹⁵ J. Banner, I. Kutzian-Bognar, *Beiträge zur Chronologie der Kupferzeit des Karpathenbeckens*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, t. 13: 1961 z. 1—4, s. 1—32.

¹⁶ N. Kalicz, *Die Pécelser (Badener)— Kultur und Anatolien*, Budapest 1963.

¹⁷ J. Palliardi, *Stratigrafické výsledky výzkumu na Starém Zámku u Jevišovic*, „Pravěk”, t. 8: 1912, s. 17—20; tegoż, *Die relative Chronologie der jüngeren Steinzeit in Mähren*, „Wiener Prähistorische Zeitschrift”, t. 1: 1914, s. 256—277.

¹⁸ A. Benešova, *Eneolit na hradišti Staré Zámky u Lišne*, Referaty o pracovních výsledcích československých archeologů za rok 1955, část 1, Libenice 1956, s. 40—45.

¹⁹ J. Mašek, *Neolitické bubny v Čechách*, „Archeologické Rozhledy”, t. 6: 1954, s. 652—656.

²⁰ E. F. Neustupný, *op. cit.*, s. 262—265.

Należy podkreślić, że inwentarz warstwy C2 ma odpowiedniki w szeregu innych stanowisk zaliczanych do fazy III według podziału M. Zapotockiego²¹.

Powyżej warstwy C2 zalegała w Starých Zámkách warstwa C1 reprezentująca typowe elementy starszej fazy ceramiki promienistej. Pod względem zasobu podstawowych form ceramiki warstwa ta niewiele różni się od warstwy C2. Występują podobne typy amfor, dzbanów, kubków i szerokootworowych naczyń miskowatych²². Natomiast brak jest typowych pucharów lejkowatych, flasz z krezą i bębnow. Charakterystyczna jest następująca ornamentyka: listwy plastyczne, dłuższe nacięcia ułożone w pionowy zygzak, trójkątne pola zakreskowane żłobkami ułożonymi w różnych kierunkach oraz pionowe żłobki. Stratygrafia drugiego stanowiska — Brna-Lišnia — przedstawia się podobnie, z tym dodatkiem, że w warstwie dolnej występują jeszcze puchary lejkowate obok zdobnictwa ornamentem kanelowanym i ścięciem bruzdowym²³. Ten ostatni ornament też jest elementem raczej późnym, którego pochodzenie nie jest dostatecznie jasne, lecz który występuje w szeregu inwentarzy IV fazy kultury pucharów lejkowatych. Warstwa środkowa Brna-Lišnia jest analogiczna do warstwy C1 z Jevišovic.

Na terenie Moraw jest więc uchwytne przejście od kultury pucharów lejkowatych do ceramiki promienistej. Przejście to można próbować podzielić szczegółowo na cztery podfazy:

1) Jevišovice C2 — bez ornamentu kanelowanego oraz w towarzystwie flasz z krezą i bębnow, typowe formy młodszej fazy kultury pucharów lejkowatych;

2) Ohrozim (groby kurhanowe, częściowo ciałopalne) — zespoły zawierające jeszcze flaszę z krezą, dużo naczyń niezdobionych, m. in. typowych pucharów młodszej fazy w towarzystwie kubków zdobionych pionowym kanelowaniem²⁴;

3) Brno-Lišeň (dolna warstwa) — ornament kanelowany i ornament ścięciu bruzdowego oraz zespołów typów naczyń ściśle nawiązujących do kultury pucharów lejkowatych;

4) Jevišovice C1 — właściwa starsza faza kultury ceramiki promienistej.

Koncepcja więzi genetycznej między kulturą ceramiki promienistej

²¹ M. Zapotocký, *K problému periodisace kultury nalejkovitých pohárů na Moravě*, „Archeologické Rozhledy”, t. 10: 1958, s. 680—681.

²² E. F. Neustupný, *op. cit.*, ryc. 2.

²³ Benešova, *op. cit.*, s. 42; J. Neustupný, *Zum Stand der relativen Chronologie des Äneolithikums in der Tschechoslowakei*, Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit, Nitra 1961, s. 49.

²⁴ A. Gollva, *Žárové hroby v mohylách v Ohrozimi*, „Časopis Vlasteneckého Musejního Spolku v Olomouci”, t. 37: 1926, s. 47.

i kulturą pucharów lejkowatych była przedmiotem pewnych uwag krytycznych²⁵. Należy więc wyjaśnić następujące fakty:

1. Podane przykłady bezpośredniego następstwa chronologicznego nie są jedynie odosobnionymi wypadkami luźnego nawarstwiania się osadnictwa w dogodnych do tego celu miejscach, lecz wykazują wyraźną więź typologiczną w zakresie podstawowego zasobu form ceramiki oraz stopniową zmienność frekwencji poszczególnych typów naczyń, przy stopniowej także ewolucji ich wątków ornamentacyjnych.

2. Ornament kanelowany (żłobkowany) nie jest elementem, który pojawia się dopiero w momencie powstania kultury ceramiki promienistej, lecz na różnych terenach zjawia się w różnych okresach i kulturach neolitycznych (np. w fazie Bolintineanu kultury Boian, w starszej fazie kultury Cucuteni-Tripolie, w duńskiej grupie fazy C kultury pucharów lejkowatych i in.).

3. Występowanie form przejściowych od kultury pucharów lejkowatych do ceramiki promienistej nie ogranicza się do terenu Moraw, lecz znane jest także na sąsiednim terenie Górnego Śląska, Małopolski i Słowacji Zachodniej (grupa bolezka), a także prawdopodobnie w Austrii (typ Neusiedl), a więc w całej południowo-wschodniej części terytorium południowej grupy kultury pucharów lejkowatych.

Aby lepiej zrozumieć procesy prowadzące do powstania kultury ceramiki promienistej, należy przedstawić sytuację panującą na południe od Dunaju. Na terenie Niziny Panońskiej nie można wykazać żadnych relacji pomiędzy zasobem form omawianej kultury a poprzedzającymi ją kompleksami: nadcisańskim (na Wielkiej Nizinie Węgierskiej) i lengyel-skim (na terenie Transdanubii). Kwestia ta jest zresztą dość jednoznacznie rozstrzygnięta w nowszych pracach badaczy węgierskich, przy czym nie nasuwa wątpliwości nie tylko oczywisty brak więzi genetycznej między ceramiką bodrogkeresztúrską a promienistą, lecz także pomiędzy lengyel-ską a promienistą. W związku z tym J. Banner i J. Kutzian-Bognar stwierdzają wyraźnie, że na terenie Węgier „brak jest danych o współwystępowaniu kultury późnolengyleskiej i protobadeńskiej ... [w związku z czym] ... nie możemy mówić na Węgrzech o fazie protobadeńskiej”²⁶. Kultura ceramiki promienistej pojawia się na tym terenie w formie rozwiniętej, wcześniej na terenie Węgier zachodnich, a następnie w fazie późnej na terenie Węgier wschodnich.

Inna nieco sytuacja jest na terenie Jugosławii, gdzie R. R. Schmidt wydziela tzw. kulturę protobadeńską na podstawie materiałów z Vučedolu,

²⁵ Por. S. Nosek, *Z najnowszych badań nad neolitem Małopolski*, [w:] *Studia i materiały do badań nad neolitem Małopolski*, Warszawa—Wrocław—Kraków 1964, s. 18.

²⁶ Banner, Kutzian-Bognar, *Beiträge zur Chronologie...*, s. 31.

Vinčy i Šarvašu²⁷. Pozycja chronologiczna tej kultury jest określona jedynie w stosunku do późnej kultury lengyelskiej (Lengyel-Babska) oraz do kultury kostolackiej i slawońskiej (vučedolskiej). Relacje te są stratygraficznie zadokumentowane pojawieniem się w Vinča pierwszych wpływów badeńskich (= ceramiki promienistej) na poziomie 2,4 m²⁸. Dodać jednak trzeba, że przyjmując za R. R. Schmidtem taką chronologię pierwszych elementów badeńskich w Vinča musimy jednocześnie uznać, że wpływy te są późniejsze od skarbu wyrobów miedzianych, które M. V. Garašanin wiąże z kulturą bodrogkereszturską (łącznie ze skarbem z Segedu-Sziller²⁹). Oprócz elementów badeńskich (a więc ceramiki promienistej) mamy na terenie północnej Jugosławii jeszcze drugą kulturę, często niesłusznie utożsamianą z badeńską, a mianowicie kulturę kostolacką³⁰. Kultury te różni przede wszystkim typ ornamentyki, który w kulturze kostolackiej obejmuje wyłącznie zdobienie stempelkiem, głębokimi nakłuciami i ściegiem bruzdowym. Relacja chronologiczna tych dwu kultur została zdaniem Milojčića ustalona bezspornie w Šarvaš i Vučedol³¹. W tym ostatnim stanowisku można jednak właściwie mówić tylko o stosunku pomiędzy ceramiką badeńską a slawońską. Odkrycia w Pančevo³² mogą natomiast sugerować nieco wcześniejsze paralelne występowanie materiału badeńskiego i kostolackiego, niż dopuszcza synchronizacja V. Milojčića, którego zdaniem kultura kostolacka jest współczesna tylko środkowej i późnej ceramice badeńskiej³³. Możemy więc wyraźnie mówić na obszarze północnobalkańskim o dwu równoczesnych kulturach, mianowicie kostolackiej i badeńskiej, których więź genetyczna nie może zostać wykazana.

Interesujący jest szczególnie stosunek kultury badeńskiej do lengyelskiej. Dane zebrane przez Benaca ze stanowisk typu Dvorovi wyraźnie wskazują na pojawienie się w osadach kultury badeńskiej elementów lengyelskich, w osadach zaś późnolengyelskich (górną poziomą Babska nad Dunajem) pojedynczych fragmentów z ornamentem promienistym³⁴.

²⁷ R. R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Zagreb 1946, s. 140 i n.

²⁸ Schmidt, *op. cit.*, s. 117.

²⁹ M. V. Garašanin, *Hronologija vinčanske grupe*, Ljubljana 1951, s. 190; tenże, *Ke problemu početaka bubanjsko-humske grupe*, „Archeološki Vestnik”, t. 2: 1951, s. 7, 8.

³⁰ V. Milojčić, *Funde der Kostolacer-Kultur in der Sammlung des Vorgesellschaftlichen Seminars in Marburg*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. 34—35: 1949—1950, s. 151—159.

³¹ V. Milojčić, *Chronologie der jüngeren Steinzeit*, Berlin 1949, s. 83.

³² Schmidt, *op. cit.*, s. 140.

³³ Milojčić, *Chronologie...*, s. 89; tenże, *Funde der Kostolacer Kultur...*, s. 157.

³⁴ A. Benac, *Studien zur Stein- und Kupferzeit in nordwestlichen Balkan*, „Bericht der Rhöm. Germ. Kommission”, t. 42: 1961, s. 134, 135.

W żadnym jednak wypadku nie możemy mówić o związkach podstawowego zasobu form kultury ceramiki promienistej i lengyelskiej. Dotyczy to także tzw. grupy Drulovka — Ajdovska jama, będącej jedną z oryginalnych odmian kompleksu późnolengyelskiego reprezentowanego przez kulturę słoweńsko-harvaską³⁵. W materiale tym pojawia się ornament pionowych żłobków. Formy ceramiki są jednak typowo lengyelskie i obejmują wyłącznie naczynia dwustożkowe, misy półkuliste oraz misy na nóżkach³⁶. Brak jest więc wszelkich powiązań z podstawowym zasobem form ceramiki promienistej. Grupę Drulovka można więc interpretować według wszelkiego prawdopodobieństwa, podobnie jak materiały z Kan-zianbergu, jako wpływ klasycznego horyzontu ceramiki promienistej na późną kulturę lengyelską³⁷. Dodać trzeba, że wyroby kamienne z Drulovki należą do typowych wytworów kręgu lengyelskiego, wykazując analogie z zespołami typu Zengővárkony (np. zgrzebla-noże asymetryczne, cienkie, częściowo obulice³⁸), nie wykazując związków z krzemieniarstwem kultury ceramiki promienistej. Ponadto w ceramice typu Drulovka spotykamy głębokie nakłucia (Tiefstich), nawiązujące do ornamentyki kultury kostolackiej³⁹.

Dane z terenu Słowenii i północnej Serbii wykazują wyraźnie, że:

1. Na tym obszarze ceramika promienista pojawia się współcześnie ze schyłkową fazą kultury lengyelskiej, lecz już po pierwszych wpływach późnonadcaisańskich (bodrogrkeresztúrskich).

2. Są to pojedyncze formy występujące w środowisku późnej kultury lengyelskiej, której zasób form ceramicznych nie może być podstawą do wyprowadzania typów naczyń kultury ceramiki promienistej (różnice występują w typie amfor, czerpaków, naczyń zasobowych, a ewentualne podobieństwa tylko w niektórych odmianach mis).

3. Na terenie tym występuje ceramika promienista częściowo równolegle z kulturą kostolacką, której geneza, prawdopodobnie miejscowa, nie jest jednak udowodniona (szczególnie wobec ostatnich sugestii A. Benaca, usiłującego wyprowadzać ją z post-rüsseńskich kultur południowych Niemiec⁴⁰).

Najważniejszym argumentem cytowanym na poparcie hipotezy o południowej genezie kultury ceramiki promienistej, m. in. akcentowanym ostatnio przez S. Noska⁴¹ w uwagach krytycznych na marginesie cytowa-

³⁵ J. Korošec, *Neoliticka naselbina v Drulovki pri Kranju*, „Archeološki Vestnik”, t. 7: 1956 z. 1, s. 3—19.

³⁶ Korošec, *op. cit.*, tabl. VII, VIII.

³⁷ R. Pittioni, *Urgeschichte des Österreichisches Raumes*, Wien 1954, s. 208.

³⁸ Korošec, *op. cit.*, tabl. I 1.

³⁹ Korošec, *op. cit.*, tabl. I 5.

⁴⁰ Benac, *op. cit.*, s. 150, 151.

⁴¹ Nosek, *Z najnowszych badań...*, s. 18.

nego streszczenia niniejszej pracy, jest „wybitnie południowy” charakter tej kultury. Spróbujmy jednak ocenić argumenty przemawiające za „południowym charakterem” kultury ceramiki promienistej, może najpełniej zebrane w ostatniej pracy N. Kalicza, poświęconej hipotezie o bezpośredniej anatolijsko-balkańskiej genezie kultury ceramiki promienistej⁴². W pracy tej N. Kalicz uważa omawianą kulturę za „późną i najbardziej północną grupę wielkiego wczesnobrazowego kulturowego kompleksu obejmującego Anatolię i Bałkany”⁴³. Hipoteza ta oparta jest na całym szeregu nawiązań typologicznych podstawowych grup ceramiki z materiałami eneolitycznych i wczesnobrazowych kultur anatolijsko-balkańskich. Niestety, nawiązania te wymagają kilku uwag krytycznych:

1. Pochodzą z bardzo szerokich obszarów, gdzie występują w obrębie inwentarzy należących do różnych tradycji kulturowych (wczesnohelladzkie stanowiska z Grecji kontynentalnej, Troja I, wczesnobrazowe kultury południowo-zachodniej Anatolii, ceramika malowana bułgarska, kultura Bubanj-Hum I b i inne⁴⁴).

2. Analogie te dotyczą znalezisk wyrwanych z zespołów nie tylko należących do różnej tradycji kulturowej, lecz także wykazujących dużą rozpiętość chronologiczną. Dotyczy to szczególnie analogii z Troją I, gdzie wybrano kilka jedynie wyrwanych elementów z zakresu zdobnictwa naczyń (np. ornament pionowych nacięć przy brzegu naczynia, wypustki ponad uchami, zgrubienia na uchach). Natomiast całość form ceramicznych z Troi I obejmuje typy ceramiki nawiązujące raczej do późnych kultur nadeisańskich w postaci amfor z dwoma dużymi uchami, mis na nóżce z otworami do wnętrza, mis ze zgrubiałą krawędzią, itp.⁴⁵ Nie występują natomiast żadne z typowych form naczyń kultury ceramiki promienistej.

3. Większość z cytowanych form ceramiki (czerpaki, dzbany) można uznać za przejaw pewnego stylu ceramicznego, ogarniającego w młodszym okresie eneolitu dużą część Europy. Jest to zjawisko interkulturowe, którego propagowanie następowało prawdopodobnie w podobny sposób jak rozpowszechnienie stylu halsztackiego czy lateńskiego.

4. Nie można pomijać też faktu, że czołowym argumentem przemawiającym za anatolijskimi nawiązaniem kultury ceramiki promienistej są urny twarzowe z Center zajmujące wyjątkowe miejsce w materiałach omawianej kultury, którą charakteryzuje poza tym wypadkiem typowy

⁴² Kalicz, *Die Pécelcer (Badener) — Kultur...*, *passim*.

⁴³ Kalicz, *op. cit.*, s. 83.

⁴⁴ Kalicz, *op. cit.*, s. 43, 45, 47.

⁴⁵ C. W. Blagen, J. L. Caskey, M. Rawson, J. Sperling, *Troy. General Introduction*, t. 1, Princeton 1950, cz. 2, ryc. 223a: 42, 43; 223b: 1, 2; 223a: 13; 223a: 9.

szkieletowy obrządek grzebalny, ze wszystkimi specyficznymi cechami dla środkowoeuropejskiego eneolitu. Urny z Center są więc zjawiskiem wyjątkowym, które w dodatku nie jest bezspornie powiązane z kontekstem kultury ceramiki promienistej. Urny twarzowe bowiem występują tylko w grobie nr 3, który zawierał jedynie luźny fragment ceramiki promienistej, bez żadnego całego naczynia tej kultury. Grób ten wystąpił jednak w towarzystwie nieregularnie rozmieszczonych kilku innych jeszcze pochówków z materiałem mieszanej grupy badeńsko-kostolackiej, nawiązującej do grupy Viss⁴⁶. Dodać też trzeba, że sporadyczne występowanie obrządku ciałałpalnego nie jest specyficzną cechą kultury ceramiki promienistej, palenie bowiem zmarłych pojawia się już wcześniej, od neolitu począwszy, a także jest znane w młodszej fazie kultury pucharów lejkwatych⁴⁷.

Nie bez znaczenia jest fakt, że produkcja inwentarza krzemienego w kulturze ceramiki promienistej, poza ogólnymi cechami eneolitycznego horyzontu typologiczno-technicznego, wykazuje szereg specyficznych nawiązań „północnych” (typ retuszu, kształt wiórowców, sposób zaprawy rdzeni itd.), które nie mogą znaleźć analogii w kulturach naddunajskich.

Ostatnią kwestią, podniesioną też przez S. Noska jest sprawa zasięgu kultury ceramiki promienistej. Wymieniony badacz stwierdza, iż nie należy zapominać „o wybitnie południowym zasięgu kultury ceramiki promienistej, wobec czego wydaje się mało prawdopodobne, aby kultura czas lejkwatych pochodzenia niewątpliwie północnego miała być, zwłaszcza na peryferiach swego rozprzestrzenienia, czynnikiem formującym nowe kształty na terenie macierzystym kultur wstęgowych mających tak odrębne oblicze”⁴⁸. Już z dotychczas przytoczonych danych wynika jednak wyraźnie, iż:

1. Najstarsze formy ceramiki promienistej spotykamy na terenie Moraw, Małopolski i Górnego Śląska, a więc na obszarze rdzennym południowej grupy kultury pucharów lejkwatych (który oczywiście dla całego zasięgu tej kultury jest terenem peryferycznym).

2. Na terenie Węgier brak jest najstarszych znalezisk ceramiki promienistej.

3. Na terenie Jugosławii kultura ceramiki promienistej wykazuje zonograficzne rozmieszczenie poszczególnych faz osadnictwa. W fazie starszej obejmuje tylko północną Bośnię (typ Dvorovi), a dopiero w fazie środkowej i późnej przechodzi do Bośni środkowej, aby ewentualnie synchronicznie z ceramiką sławońską, w fazie końcowej, występować w doli-

⁴⁶ Kalicz, *op. cit.*, tabl. V, VI.

⁴⁷ Gottiva d, *op. cit.*; G. Raschke, *Brandgräber der nordischen Steinzeit*, „Altschlesische Blätter”, t. 9: 1934 z. 2, s. 47.

⁴⁸ Nosek, *Z najnowszych badań...*, s. 18.

nie Sawy (Alihodže, Debelo Brdo⁴⁹). Widzimy więc wyraźne przemieszczenie się osadnictwa kultury ceramiki promienistej na Bałkanach od północy na południe.

Dla ostatecznego rozstrzygnięcia sprawy genezy kultury ceramiki promienistej należy jeszcze dokonać konfrontacji pozycji chronologicznej najstarszej ceramiki promienistej w ośrodku „północnym” (Morawy, Małopolska, Górny Śląsk) z tzw. ceramiką protobadeńską na terenie północnej Jugosławii. Sprawa ta wymaga rozstrzygnięcia chronologicznego stosunku trzeciej fazy kultury pucharów lejkowatych, późnej fazy kultury Lengyel-Babska oraz późnolengyelskiej grupy Brodzany-Nitra, które wyznaczają *terminus post quem* dla kultury ceramiki promienistej. Pewną możliwość bezpośredniego nawiązania tych dwu kultur stwarza znalezienie w Raciborzu-Ocicach pokrywek z płaskim zakończeniem zdobionym głębokim rytem, podobnym jak na pintaderach. Zabytki te mają bezpośrednie analogie w grupach późnolengyelskich. Jedna z takich pokrywek wystąpiła w obiekcie starszej fazy grupy ocickiej niemalowanej ceramiki typu morawskiego, która — jak wykazują dane stratygraficzne — jest późniejsza od drugiej fazy kultury pucharów lejkowatych i współczesna III/IV fazie tej kultury⁵⁰. Przyjmując synchroniczność III/IV fazy kultury pucharów lejkowatych z późną fazą kultury Lengyel-Babska musimy wziąć pod uwagę, że kultura protobadeńska może być najwyżej współczesna starszej ceramice promienistej w ośrodku „północnym”, a najprawdopodobniej jest od niej późniejsza — szczególnie jeśli przypomniemy, że pierwsze wpływy bodrogkeresztúrskie na terenie północnej Jugosławii wyprzedzają kulturę protobadeńską. Przemawiają za tym także oznaczenia chronologii absolutnej. Starsza faza grupy ocickiej przypadać winna przed 2600 lat p.n.e., a więc współcześnie z osadnictwem młodszej fazy kultury pucharów lejkowatych, datowanym w północnej Małopolsce na 2725 ± 110 lat p.n.e. (Ćmielów, pow. Opatów). Na ten okres winny też przypadać w ośrodku „północnym” początki kultury ceramiki promienistej. Tymczasem na terenie Jugosławii pojawienie się wpływów badeńskich przypada najwcześniej na przełomie fazy Bubanj-Hun: Ia/Ib, a więc około 2300 lat p.n.e.⁵¹

Szukając nawiązań dla typu bolezkiego, nie można pominąć pewnych analogii z terenem Dobrudży, w szczególności z rozwiniętą fazą kultury Černa Voda. Analogie te dotyczą jednak tylko pewnych wątków

⁴⁹ Benac, *op. cit.*, s. 135.

⁵⁰ J. K. Kozłowski, *Zagadnienie chronologii relatywnej neolitu i eneolitu na Górnym Śląsku*, „Silesia Antiqua”, t. 6: 1964, s. 28.

⁵¹ Benac, *op. cit.*, s. 155; M. V. Garašanin, *Kontrollgrabung in Bubanj bei Niš*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. 36: 1958, s. 243.

ornamentacyjnych (pionowy zygzak) i pewnych banalnych form ceramiki, co łącznie z wielkim obszarem geograficznym dzielącym oba terytoria skłania raczej do rozpatrywania tych analogii jako konwergencji. Podkreślić trzeba, że kultura Cerna Voda należy raczej do kompleksów wschodniobałkańsko-pontyjskich i nie wykazuje innych nawiązań z terenem Europy środkowej.

PERIODYZACJA KULTURY CERAMIKI PROMIENISTEJ

Faza I (Pierwszy horyzont chronologiczny)

Inwentarz jevišovickéj warstwy C1 wyznacza nam podstawowe formy wczesnego horyzontu typologicznego kultury ceramiki promienistej. Zasięg tego horyzontu jest dość szeroki i obejmuje kilka grup terytorialnych:

1. Grupa morawska reprezentowana przez warstwę C1 ze Starých Zámeków, którą charakteryzują: naczynia szerokootworowe, z baniastym brzuścem i listwą plastyczną pod krawędzią⁵², amfory z szyjką zwężającą się ku górze, z baniastym brzuścem i uszkami na jego maksymalnej wydętości⁵³, czerpaki łagodnie profilowane z uszkiem nie wystającym ponad krawędź⁵⁴, miski profilowane z guzkami na załomie brzuśca⁵⁵. Wśród ornamentyki występuje: ornament kanelowany w górnej części brzuśców, ornament trójkątów skośnie kreskowanych stykających się bokami i tworzących pasmo poziome, ornament pionowego zygzaka złożonego z ukośnych linii rytych, guzki i karbowane listwy plastyczne. Analogiczne materiały są znane także z innych morawskich stanowisk osadowych, jak z Hostima i Křepic⁵⁶.

2. Grupa bolerazka wydzielona w Słowacji zachodniej przez V. Budinského-Kričkę⁵⁷. Charakteryzuje ją obecność naczyń szerokootworowych z baniastym brzuścem i plastyczną listwą pod krawędzią, ewentualnie zaopatrzonych też w uszko pod krawędzią⁵⁸, czerpaków z łagodnym profilowaniem (otwór węższy od maksymalnej wydętości brzuśca) i uchem nie wystającym ponad brzeg, związanym z tektoniką naczynia⁵⁹, większe naczynia baniaste z bardzo krótką cylindryczną szyjką⁶⁰, miski

⁵² E. F. Neustupný, *op. cit.*, ryc. 2: 2.

⁵³ E. F. Neustupný, *op. cit.*, ryc. 3: 4.

⁵⁴ E. F. Neustupný, *op. cit.*, ryc. 2: 9.

⁵⁵ E. F. Neustupný, *op. cit.*, ryc. 2: 10.

⁵⁶ E. F. Neustupný, *op. cit.*, ryc. 3, 4.

⁵⁷ Budinský-Krička, *Slovensko...*, s. 63.

⁵⁸ A. Točik, *K otázce mladého eneolitu na juhozápadnom Slovensku*, „*Studijne Zvesti AU SAV*”, t. 11: 1963, ryc. 1: 2, 3, 6, 8.

⁵⁹ Točik, *op. cit.*, ryc. 1: 1, 4.

⁶⁰ Točik, *op. cit.*, ryc. 1: 10, 11.

łagodnie profilowane⁶¹. Ornamentyka wykazuje dużą różnorodność: występują najczęściej pionowe zygzaki ryte, złożone z pasm ukośnych linii lub nacięć, listwy plastyczne niekiedy podwójne lub potrójne pod krawędzią, ornamenty paznokciowe pokrywające całą powierzchnię naczynia, frójkąty skośnie kreskowane wiszące wierzchołkami ku dołowi, zakreskowane techniką ściegu bruzdowego.

Grupa bolezacka jest znana na terenie Słowacji zachodniej z blisko 60 stanowisk (Bošenov, Ondrochov, Nitriansky Hradok, Boleraz, Vrable i inne⁶²).

Grupa bolezacka przechodzi także na teren Górnego Śląska, gdzie jest znana przede wszystkim z Pietrowic Wielkich, pow. Racibórz. Szczególnie typowy materiał bolezacki pochodzi z jamy nr 41, a ponadto licznie występował na powierzchni i w innych jamach jako domieszka. Materiał górnośląski charakteryzuje występowanie: naczyń szerokootworowych z listwą plastyczną pod krawędzią⁶³, dużych naczyń baniastych ze zwężającą się ku górze szyjką i z uszkami nieco powyżej największej wydętości brzuśca⁶⁴, małych czarek łagodnie profilowanych⁶⁵, czerpaków z prostym uszkiem nie wystającym ponad brzegiem⁶⁶. Ornamentyka tych naczyń jest typowo bolezacka: zygzaki pionowe (ryc. 1), trójkąty skośnie kreskowane ułożone w pasmo poziome, listwy plastyczne. Ponadto materiały typu bolezackiego są reprezentowane w jamie nr 20 na terenie osady w Nowej Cerekwi, pow. Głubczyce.

3. Grupa małopolska reprezentowana przez materiały z Książnic Wielkich, pow. Kazimierza Wielka⁶⁷, gdzie oprócz materiałów kultury pucharów lejkowatych (faza III) występuje materiał związany z wczesnym horyzontem kultury ceramiki promienistej. Materiał ten jest szczególnie licznie reprezentowany w jamach nr I, III, XIII, XXXI, LII, LXI. Cechą charakteryzującą ceramikę z Książnic Wielkich jest obecność: naczyń ba-

⁶¹ Točík, *op. cit.*, ryc. 2: 11.

⁶² Točík, *op. cit.*, s. 5—10; tenże, *Zjistovací výskum v Benešove*, „Archeologické Rozhledy”, t. 3: 1951; tenże, *Bemerkungen zur Problematik der älteren und mittleren Bronzezeit in der Südwestslowakei*, [w:] Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit, Nitra 1961, s. 20—22; B. Novotný, *Slovensko v mladšej dobe kamennej*, Bratislava 1958, s. 46, 47.

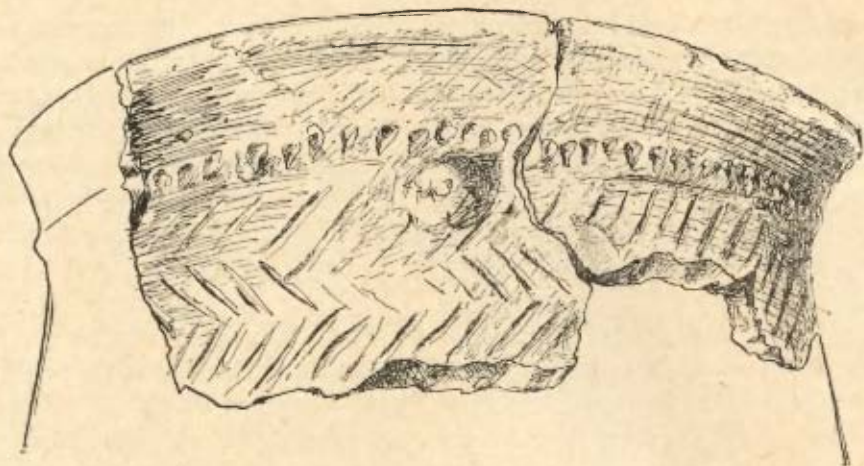
⁶³ J. Bukowska-Gedigowa, *Badania neolitycznej osady w Pietrowicach Wielkich, pow. Racibórz, w latach 1960—1961*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 15: 1963, s. 39, ryc. 5f, 5i.

⁶⁴ Bukowska-Gedigowa, *op. cit.*, ryc. 5e.

⁶⁵ Bukowska-Gedigowa, *op. cit.*, ryc. 5a, b.

⁶⁶ Bukowska-Gedigowa, *op. cit.*, ryc. 6c.

⁶⁷ B. Burchard, A. Eker, *Osada kultury czasów lejkowatych w Książnicach Wielkich, pow. Kazimierza Wielka*, [w:] *Studia i materiały do badań nad neolitem Małopolski*, Warszawa—Wrocław—Kraków 1964, s. 191—291.

Ryc. 1. Pietrowice Wk., pow. Racibórz, jama 2. Fragment ceramiki typu bolerazkiego (Muzeum w Raciborzu)

niastych z szyjką zwężającą się ku górze, zdobionych listwą plastyczną pod krawędzią ⁶⁸, czepaków z uchem nie wystającym ponad brzeg ⁶⁹, czarek słabo profilowanych ⁷⁰, amfor zbliżonych do jevišovickich, z uchami na największej wydętności brzuśca ⁷¹, mis profilowanych. Zasób form ceramiki reprezentowanych w Książnicach Wielkich ogólnie przypomina bliżej materiały morawskie niż zachodniosłowackie. Ornamentyka zawiera jednak typowe elementy bolerazkie (np. pionowy zygzak — jama nr I ⁷², ścieg bruzdowy oraz schropowacenia powierzchni) prócz wątków kanelowanych oraz plastycznych listw poziomych ⁷³.

W związku z wydzieleniem wczesnego horyzontu kultury ceramiki promienistej w Małopolsce wyjaśnić należy pewne wątpliwości wysunięte w tym zakresie przez B. Burchard i A. Eker, przy okazji opracowania stanowiska w Książnicach Wielkich ⁷⁴. Cytując w streszczeniu niniejszej pracy materiały z Książnic Wielkich, nie miałem na myśli całości znalezisk z tego stanowiska, lecz wyłącznie ich komponentę związaną z wczesnym horyzontem kultury ceramiki promienistej o nawiązaniach jevišovicko-

⁶⁸ Burchard, Eker, *op. cit.*, tabl. X 2, 4, 7—9.

⁶⁹ Burchard, Eker, *op. cit.*, tabl. XVI 7, 9.

⁷⁰ Burchard, Eker, *op. cit.*, tabl. XX 1—5.

⁷¹ Burchard, Eker, *op. cit.*, tabl. XXVI 2, i bez uch na tabl. XXVI 8.

⁷² Burchard, Eker, *op. cit.*, tabl. VIII 9.

⁷³ Burchard, Eker, *op. cit.*, tabl. VIII 4, 5.

⁷⁴ Burchard, Eker, *op. cit.*, s. 284.

-bolerażkich⁷⁵. Nie można natomiast zgodzić się z argumentami przytoczonymi w opracowaniu Książnic Wielkich, mającymi wskazywać na przynależność tych materiałów do „późniejszej fazy kultury ceramiki promienistej”⁷⁶. W tym właśnie kontekście cytowane jest przez B. Burchard i A. Eker występowanie ceramiki chropowatej oraz uch półksiężycowatych. Ceramiki chropowatej nie można jednak uznać za specyficzną cechę późnego horyzontu ceramiki promienistej, związanego z grupą pleszowsko-zesławicką. Jest ona charakterystyczna dla całego okresu rozwoju ceramiki promienistej, występując dość często także w grupie bolerażkiej, np. w materiałach z Nitrianskiego Hradku. Występujące w materiałach z Książnic Wielkich ucha półksiężycowate należą bądź do typowych, cienkich uch *ansa lunata*, znanych z kultury pucharów lejkowatych⁷⁷, lub też do znanych z ceramiki typu ohrozimskiego uch z zaznaczonym pionowym, szerokim żłobkiem⁷⁸. Brak jest natomiast zupełnie uch z wypustkami spłaszczonymi, charakterystycznych dla ceramiki typu pleszowsko-zesławickiego. W końcu nie wydaje się właściwe porównywanie ceramiki promienistej z Książnic Wielkich z elementami tej kultury reprezentowanymi w stanowiskach na Niziu Polskim (Radziejów Kujawski), gdzie zresztą należy się liczyć w tym czasie z zupełnie inną sytuacją kulturową.

Dla terenu Małopolski bardzo istotne znaczenie ma inwentarz, niestety bardzo ubogi, domniemanego grobu z Posądy, pow. Proszowice. W inwentarzu tym wystąpił rodzaj misy z lejowatym kołnierzem, zbliżonej wyraźnie do późnych form pucharów lejkowatych, w towarzystwie czarki bezuchej z ornamentem promienistym⁷⁹. Czarki tego rodzaju występują dość często w stanowiskach zaliczanych do starszego horyzontu chronologicznego. Forma misy posiada wyraźnie charakter przejściowy od pucharu lejkowatego do mis profilowanych, znanych z materiałów ceramiki promienistej.

Pewne elementy zbliżone do typu bolerażkiego spotykamy też w stanowiskach jaskiniowych na terenie Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej, np. w schronisku w Puchaczej Skale, gdzie występują fragmenty naczyń szerokootworowych z ornamentyką zygzaka pionowego na brzuścu i z listwą plastyczną pod krawędzią (ryc. 2). Badania prowadzone w tym schronisku przez autora w roku 1963 wykazały obecność materiałów kultury pucharów lejkowatych (faza późna) oraz materiałów starszej fazy ceramiki promienistej, niestety dotychczas stratygraficznie nie rozróżnionych.

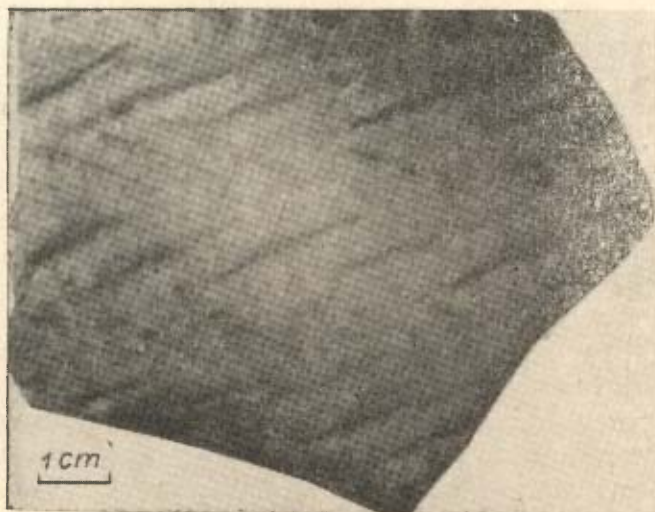
⁷⁵ J. K. Kozłowski, *Zagadnienie pochodzenia...*, s. 8.

⁷⁶ Burchard, Eker, *op. cit.*, s. 284.

⁷⁷ Burchard, Eker, *op. cit.*, np. tabl. XVIII 2.

⁷⁸ Burchard, Eker, *op. cit.*, np. tabl. XV 9; XVII 3.

⁷⁹ L. Gajewski, *Grób kultury ceramiki promienistej w miejscowości Posąda, pow. Proszowice*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 28: 1962 z. 3, s. 292.

Ryc. 2. Prądnik Czajowski, pow. Olkusz, jaskinia w Puchaczkiej Skale. Fragment ceramiki typu bolerazkiego (zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie)

Wracając do zasięgu terytorialnego wczesnego horyzontu kultury ceramiki promienistej, można jeszcze wskazać na teren północno-wschodniej Austrii, gdzie występuje w tym czasie tzw. grupa nezyderska (Neusiedl), w której formach spotykamy szereg nawiązań do warstwy C1 z Jevišovic, przede wszystkim w zakresie amfor o mało zróżnicowanym profilu, niezdobionych kubków uchatych z uchem nie wystającym ponad brzeg oraz mis profilowanych⁸⁰.

Ramy chronologiczne wczesnego horyzontu kultury ceramiki promienistej mogą być wyznaczone także na zasadzie kartograficznej. Zachodnia i północna granica omawianej kultury w tej fazie wydaje się być uwarunkowana przetrwaniem na terenie Czech, Śląska środkowego, Śląska Dolnego i Polski środkowej kultury pucharów lejkowatych (grupa salzmündska, nosocicka i lubońska). Na terenie Węgier wschodnich występuje w tym okresie jeszcze kultura tiszapolgarska, na terenie Transdanubii zaś późna faza kultury lengyelskiej, która dopiero nieco później, w fazie następnej, przejmuje pewne wpływy badieńskie.

Faza II

Faza druga jest wynikiem dalszego, niezależnego rozwoju wczesnych form kultury ceramiki promienistej. W tym okresie wykształca się typ

⁸⁰ S. Foltiny, A. J. Ohrenberger, *Neue Funde aus dem Bezirk Neusiedl am See*, „Archaeologia Austriaca”, t. 9: 1952, s. 20—32.

ceramiki reprezentowanej przez zespoły grobowe z Fonyod-Bezseny-Pusztą nad jeziorem balatońskim. Dla tej fazy charakterystyczne są amfory duże o słabo zróżnicowanym profilu, zdobione ornamentem plastycznym⁸¹, misy z załomem oddzielającym lekko rozchylony brzeg od stożkowej części przydennej⁸², kubki z szyjką cylindryczną lub o słabo esowatym profilu, zaopatrzone w dość grube ucho, lekko jedynie wystające ponad brzeg⁸³. Ucha są często u góry karbowane. Występują też małe miseczki o esowatym profilu bez uch. Charakterystyczna jest ornamentyka, która nawiązuje raczej do fazy poprzedniej: występują zygzakowate linie nacięć wydłużonych, listwy plastyczne pionowe oraz zakreskowane trójkąty. Charakterystyczne jest pojawienie się mis zdobionych ornamentem „gwiazdzistym” (zespół z grobu nr 18 w Fonyod⁸⁴).

Na terenie Słowacji podobne materiały są znane z Tekovskiego Hradku⁸⁵, Vojnic, Svodina⁸⁶, a więc stanowisk określanych przez A. Točíka jako mieszane bolezko-kanelowane, lub jako „prehodny stupeň pomiędzy ceramiką bolezką i klasyczną ceramiką kanelowaną. Materiały te, wykazując częściowe nawiązania do fazy I, wyraźnie przypominają zachodniowęgierską grupę Fonyod⁸⁷. Charakteryzuje je nadal brak uch wystających ponad brzeg i innych typowych form związanych z młodszymi czerpakami i kubkami ceramiki promienistej. Brak jest także typowych uch zakończonych spłaszczonymi wypustkami, brak też młodszych typów amfor z wydatnym brzuścem lub z brzuścem kulistym.

W zakresie wątków zdobniczych charakterystyczne jest pojawienie się w tej fazie ornamentu „gwiazdzistego”. Ornament ten był przez wielu badaczy uważany za lokalny, ograniczony głównie do terenu Małopolski (stąd jeszcze jedno określenie omawianej kultury w Polsce — „ceramika gwiazdzista”). Zresztą występowanie tego ornamentu w Małopolsce jest ograniczone do nielicznych stanowisk, takich jak Jaskinia Zdamienowa w Kobylanach, pow. Kraków⁸⁸, Iwanowice, pow. Miechów⁸⁹, i Złota, pow. Sandomierz⁹⁰. Stanowiska te niestety nie dostarczyły zwartych zespołów. Niemniej w Jaskini Zdamienowej brak jest typowych form dla młodszych

⁸¹ J. Banner, *Die Pécelér Kultur*, Budapest 1956, tabl. XI 1; XII 2, 22.

⁸² Banner, *op. cit.*, tabl. XI 8, 12; XII 6, 10.

⁸³ Banner, *op. cit.*, tabl. XI 3, 4, 10; XII 13.

⁸⁴ Banner, *op. cit.*, tabl. XII 20.

⁸⁵ D. Bialekova, J. Duška, *Výskum v Tekovskom Hradku*, „Archeologické Rozhledy”, t. 6: 1954, s. 294—297.

⁸⁶ Točík, *K otázce...*, ryc. 3.

⁸⁷ Točík, *op. cit.*, ryc. 3, s. 10, 12.

⁸⁸ J. Żurowski, *Problem kultury ceramiki promienistej*, „Wiad. Archeol.”, t. 12: 1933, s. 140, ryc. 1 (zbiory Muzeum Archeologicznego w Krakowie).

⁸⁹ L. Kozłowski, *Młodsza epoka kamienna w Polsce*, Lwów 1924, tabl. XIII 7.

⁹⁰ L. Kozłowski, *op. cit.*, tabl. XIII 3.

faz kultury ceramiki promienistej, przy występowaniu wyłącznie późnej ceramiki typu bośacko-kostolackiego. Występują tam prócz mis płaskich z ornamentem „gwiazdzistym” jedynie fragmenty amfor o mało zróżnicowanym profilu, fragmenty większych naczyń zasobowych, czarki małe, niskie, o esowatym profilu. Wśród wątków zdobniczych występują pionowe żłobki oraz listwy plastyczne. W materiale z Iwanowic wystąpiła także misa z krótkim uchem, która w miejscu zetknięcia z krawędzią posiada dwa charakterystyczne nacięcia. Misa ta ma lekko zaznaczone dno z negatywnym ornamentem „gwiazdzistym”⁹¹. Towarzyszy jej amforowate naczynie zaopatrzone w analogiczne ucho. Misa ze Złotej jest znaleziskiem luźnym.

Wydzielenie fazy II na naszym terenie na podstawie ornamentyki gwiazdzistej jest oczywiście hipotetyczne. Niemniej przemawiają za tym dwie okoliczności: a) obecność mis „gwiazdzistych” w zespołach grobowych z Fonyod, b) brak podobnie ornamentowanych mis w towarzystwie zabytków charakteryzujących młodsze fazy omawianej kultury.

Zasięg kultury ceramiki promienistej w fazie II na terenie Węgier nie wykracza ku wschodowi poza obszar leżący między Dunajem a Cisą. Na terenie Słowacji nie przekracza także ku wschodowi dorzecza Hronu. Nastąpiło więc rozprzestrzenienie omawianej kultury na tereny objęte poprzednio przez późną fazę kultury lengyelskiej.

Faza III („horyzont klasyczny”)

Z następną, trzecią, fazą jest związany tzw. klasyczny horyzont kultury ceramiki promienistej, zadokumentowany zespołami grobowymi z cmentarzyska w Alsonémedi i z Hódmőzevasárhely-Bodzaspart oraz na stanowiskach typu Uny⁹². Następuje dalszy rozwój form ceramiki zaznaczony przede wszystkim w ewolucji amfor i czerpaków. Charakterystyczne jest pojawienie się czerpaków z baniastym brzuścem i wyodrębnioną szyjką, lekko wygiętą, cylindryczną lub zwężającą się ku górze. Czerpaki te zaopatrzone są w ucha taśmowate lekko wystające ponad brzeg. Brzusiec jest zdobiony najczęściej ornamentem kanelowanym w postaci żłobków pionowych⁹³. Wśród amfor pojawiają się formy baniaste z kulistym brzuścem, lub nawet spłaszczonym (szerszym niż wysokim), zaopatrzone w krótką szyjkę i ucha w górnej części brzuśca⁹⁴. Nadal występują duże naczynia zasobowe z ornamentem listwy plastycznej karbowanej przy

⁹¹ L. Kozłowski, *op. cit.*, tabl. XIII 8.

⁹² Banner, *Die Pécelser Kultur...*, s. 77—87; tenże, *Hodmezővásárhely története a honfoglalásig*, Szeged 1940; J. Korek, *Ein Gräberfeld der Badener Kultur bei Alsonémedi*, „Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung.”, t. 1: 1951, s. 35—51.

⁹³ Banner, *Die Pécelser Kultur...*, tabl. LII 5; LIII 4; LIV 9, 10.

⁹⁴ Banner, *op. cit.*, tabl. LIII 1—3; XLIV 6.

krawędzi i z brzuścem obmazywanym. Wśród mis najczęstsze są okazy z załomem oddzielającym cylindryczny, szeroki brzeg od stożkowatej części przydennej. W zespołach grobowych z Alsonémedi ceramika tego typu jest jeszcze wzbogacona przez misy z zagiętym do wewnątrz brzegiem, zaopatrzone w przegrodę i spłaszczone wypustki ponad brzegiem⁹⁵. Ornamentyka, oprócz kanelowania, wykazuje obecność poziomych linii zygzakowatych oraz głębokich nakłuc ułożonych w rzędy poziome. W ornamentyce tej fazy pojawiają się więc wyraźne wpływy kultury kostolackiej⁹⁶. Związki tych dwu kultur przejawiają się nawyraźniej na terenie północno-wschodnich Węgier, gdzie powstaje mieszana grupa Viss, oraz na terenie Bośni, gdzie powstaje także lokalna grupa mieszana badeńsko-kostolacka. Z pojawieniem się wpływów badeńskich na terenie północnych Bałkanów dojdzie do wykształcenia się innych jeszcze lokalnych odmian kultury badeńsko-kostolackiej, synchronicznej, według danych stratygraficznych z Ćubanjan pod Niš, z kulturą Ćubanjan-Hum Ib.

Grupa Viss wykazuje obok form pokrewnych grupie Uny także obecność oryginalnych wątków zdobniczych, jak np. roztrojonych zakończeń uch. Ponadto charakterystyczne są misy z brzegiem zagiętym do wnętrza, zdobione rzędami picnowych, głębokich nakłuc⁹⁷.

Ekspansja tej fazy kultury ceramiki promienistej ku północnemu wschodowi, w obrębie Kotliny Pannońskiej, była prawdopodobnie związana ze schyłkiem kultury polgarskiej. Wskazuje na to stratygrafia stanowiska Barca w Słowacji wschodniej, gdzie późna ceramika promienista występowała ponad warstwą z ceramiką tiszapolgarską⁹⁸.

Ceramika omawianej fazy jest znana także na terenie Austrii (Königshöhle⁹⁹), na Morawach (Proštetjov, Vicemilice, Sobulky i inne), w Słowacji zachodniej (Nitriansky Hradok, Šturovo, Kamenín¹⁰⁰), a prawdopodobnie też w Słowacji wschodniej.

Na terenie Polski materiały „klasycznego horyzontu” są znane z Górnego Śląska, gdzie można odnieść do tej fazy stanowiska z Polskiej Cerekwi, pow. Głubczyce, Grudyni Wielkiej i Pawłowiczek, pow. Koźle¹⁰¹. Na terenie Małopolski do omawianej fazy można zaliczyć następujące ze-

⁹⁵ Banner, *op. cit.*, tabl. XLIII 4, XLVI 8.

⁹⁶ Związki te widoczne są także w Hödmezövásárhely-Bodzaspart np. przez obecność płaskodennych kubków z bardzo wysokim uchem (por. Banner, *op. cit.*, tabl. LII 2, 13) i przez charakter ornamentyki.

⁹⁷ Banner, *op. cit.*, tabl. LXXX, LXXXI.

⁹⁸ L. Hajek, *Die Chronologie des ostslowakischen Neolithikums*, [w:] *La Chronologie préhistorique de la Tchécoslovaquie*, Praha 1956, s. 37.

⁹⁹ Bayer, *Die Ossarner Kultur...*

¹⁰⁰ Točik, *K otázce...*, s. 10, 13.

¹⁰¹ Zbiory Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu.

społy zwarte: grób z Gniazdowic (zawierający amfore i czerpak)¹⁰² oraz skład naczyń z Pobiednika Wielkiego (ryc. 3, 4)¹⁰³. Z innych znalezisk można tu zaliczyć inwentarze jam 7 i 16 z roku 1951 z Igołomi, pow. Proszowice¹⁰⁴, materiały z jaskiń w Podskalanach, pow. Kraków¹⁰⁵, z Dziekanowic, pow. Kraków¹⁰⁶, z Chełmu, pow. Bochnia¹⁰⁷, z Przesławic, pow. Miechów¹⁰⁸, osadę w Gniazdowicach, pow. Miechów¹⁰⁹, w Brzeziu, pow. Kraków¹¹⁰, a także część materiałów z Modlnicy, pow. Kraków (np. jama 10)¹¹¹. Charakterystyczne formy ceramiki to baniaste amfory, misy z brzegiem zagiętym do środka, kubki i czerpaki z uchem taśmowatym wystającym ponad brzeg oraz duże workowate naczynia zasobowe. Wśród ornamentów obok listw karbowanych, pionowych żłobków, występują charakterystyczne ornamenty jodełkowe. Ten typ ornamentyki jest znany też z Uny¹¹², gdzie występują także licznie trójkąty skośnie kreskowane. Charakterystyczne są też „dwojaczki” z jamy 16 w Igołomi, pow. Proszowice (ryc. 5)¹¹³, mające analogie w grobie 2a w Hódmezővásárhely¹¹⁴. Forma ta jest dość rzadka w naszym neolicie.

3

4

Ryc. 3. Pobiednik Wk., pow. Proszowice. Czerpak kultury ceramiki promienistej (zbiory Stacji Naukowej IHKM PAN w Igołomi)

Ryc. 4. Pobiednik Wk., pow. Proszowice. Czerpak kultury ceramiki promienistej (zbiory Stacji Naukowej IHKM PAN w Igołomi)

¹⁰² Żurowski, *Problem...*, ryc. 21.

¹⁰³ Żurowski, *op. cit.*, ryc. 13.

¹⁰⁴ Zbiory Stacji Naukowej IHKM PAN w Igołomi.

¹⁰⁵ Zbiory Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

¹⁰⁶ Żurowski, *op. cit.*, ryc. 18 (zbiory Muzeum Archeologicznego w Krakowie).

¹⁰⁷ Zbiory Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

¹⁰⁸ Zbiory Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

¹⁰⁹ A. Eker, *Stanowisko kultury ceramiki promienistej w Gniazdowicach*, „Materiały Archeologiczne”, t. 1: 1959, s. 77—80.

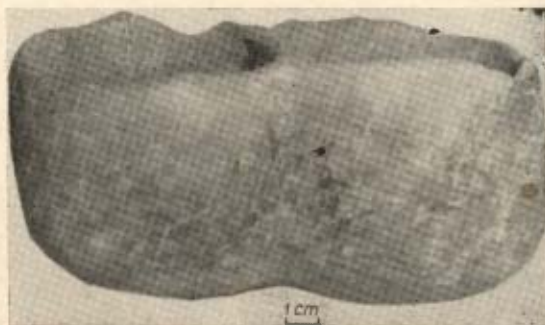
¹¹⁰ K. Bielenin, *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w roku 1955 na terenie osady kultury ceramiki promienistej w Brzeziu w pow. Bochnia*, „Sprawozd. Archeol.”, t. 4: 1957, s. 23—29.

¹¹¹ Żurowski, *op. cit.*, ryc. 5.

¹¹² Banner, *Die Péceler Kultur...*, tabl. XII 15; XVI 14.

¹¹³ Zbiory Stacji Naukowej IHKM PAN w Igołomi.

¹¹⁴ Banner, *op. cit.*, tabl. LVI 10.

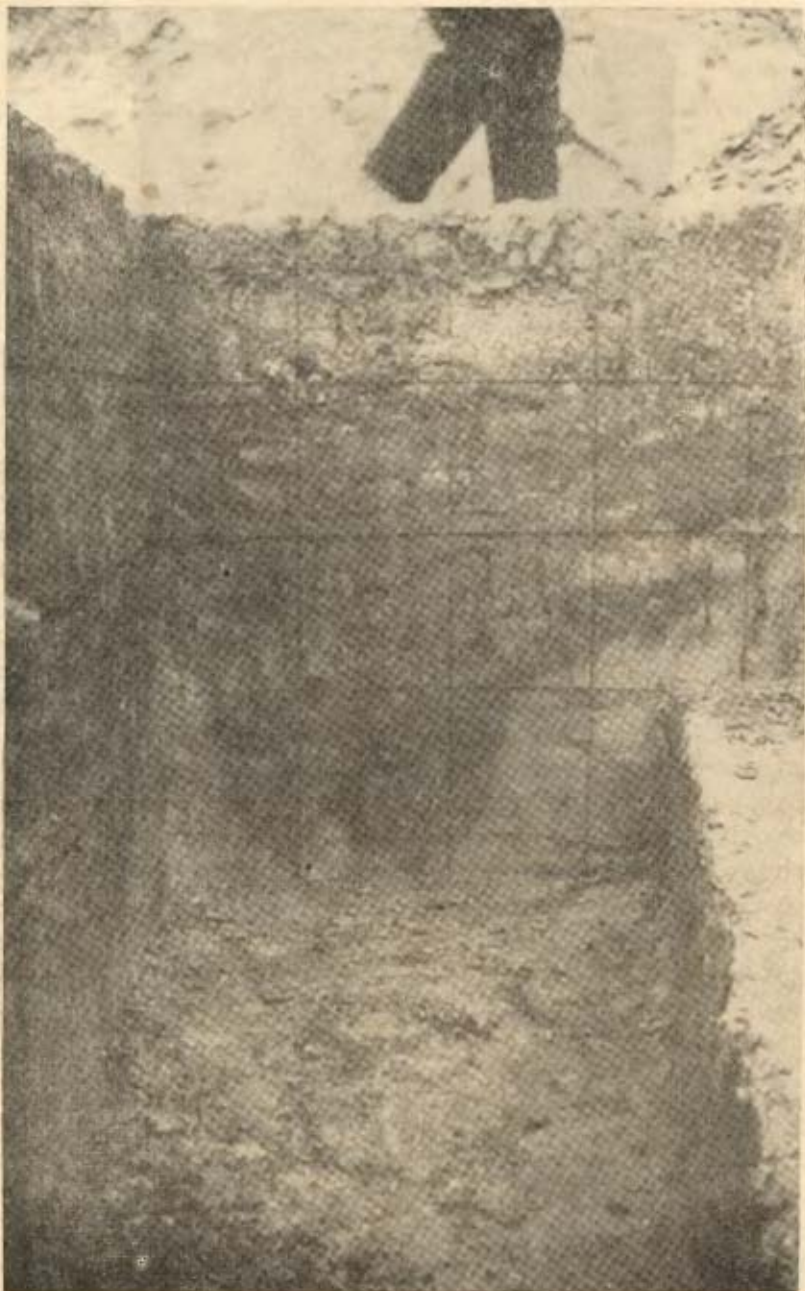
Ryc. 5. Igołomia, pow. Proszowice. „Dwojaczki”
(zbiory Stacji Naukowej IHKM PAN w Igołomi)

Ramy chronologiczne tej fazy na terenie Polski wyznaczają nam dane stratygraficzne w Raciborzu-Ocicach, gdzie system rowów związany najprawdopodobniej z trzecią fazą kultury ceramiki promienistej przecinał jamy młodszej fazy grupy ocickiej niemalowanej, ceramiki typu morawskiego (ryc. 6)¹¹⁵. Dane typologiczne pozwalają synchronizować młodszą fazę grupy ocickiej z kulturą tiszapolgarską, ewentualnie z okresem transformacji kultury tiszapolgarskiej w bodrogkeresztúrską. Jednocześnie jednak „klasyczny horyzont” ceramiki promienistej jest prawdopodobnie starszy od pojawienia się wpływów bodrogkeresztúrskich na północ od Karpat, ponieważ w Igołomi, pow. Proszowice, w skupisku 12a jama z materiałem „klasycznym” była przecięta przez jamę z ceramiką typu wyciąskiego. Omawiany horyzont chronologiczny jest też w Raciborzu-Ocicach starszy od późnej fazy kultury ceramiki sznurowej (jama nr 21 z materiałem „klasycznym” była przecięta przez jamę z ceramiką typu wyceramiki promienistej).

Dalszych danych chronologicznych do pozycji „klasycznego horyzontu” ceramiki promienistej dostarcza także osada w Radziejowie Kujawskim, z której pochodzi ceramika łącząca elementy kujawskiej grupy kultury pucharów lejkowatych, amfor kulistych i ceramiki promienistej¹¹⁶. Ten ostatni element jest reprezentowany między innymi przez fragmenty naczyń zdobione ornamentem jodełkowym, listwami plastycznymi pionowymi oraz typowym żłobkowaniem. Udział elementów kultury amfor kulistych wskazuje na dość zaawansowaną fazę eneolitu. Nie można się jednak zgodzić z wywodami L. Gabałówny, która opiera synchronizację Radziejowa Kujawskiego (stanowisko 4) i Opatowic (stanowisko 1) na zasa-

¹¹⁵ J. K. Kozłowski, *Zagadnienie chronologii...*

¹¹⁶ L. Gabałówna, *Badania archeologiczne w Radziejowie Kujawskim na st. 4 w 1957 i 1958 r.*, „Sprawozd. Archeol.” t. 7: 1959, s. 9—20.

Ryc. 6. Racibórz-Ocice, pow. Racibórz. Jama z materiałem grupy ocickiej przecięta rowem kultury ceramiki promienistej (skupisko 18 na arze 5 z badań 1961 r.)

dzie obecności bębnow glinianych¹¹⁷. Bębny te, zdaniem L. Gabałówny, nawiązują do bębnow typu śląsko-morawskiego i przez to są współczesne ceramice promienistej. Wyjaśnić jednak trzeba, że klasyczne bębny śląsko-morawskie (Jevišovice C2, Luleč, Holašovice) odpowiadają późnej fazie kultury pucharów lejkatych i są tym samym wcześniejsze niż starsza faza kultury ceramiki promienistej. Natomiast bębny kujawskie i pokrewny im bęben z Brozan¹¹⁸ niewątpliwie są współczesne kulturze amfor kulistych i mogą być synchronizowane tym samym ze środkowym okresem rozwoju kultury ceramiki promienistej. Synchroniczność „klasycznego horyzontu” kultury ceramiki promienistej z kulturą amfor kulistych nasuwa przypuszczenie, że faza ta może być współczesna także grupie złockiej kultury ceramiki sznurowej, zawierającej wiele elementów kultury amfor kulistych. Przemawia za tym inwentarz grobu nr 169 ze Złotej, pow. Sandomierz, który zawierał typową misę kultury ceramiki promienistej wraz z naczyniami grupy złockiej¹¹⁹. Misę tę pierwotnie byłem skłonny łączyć z późną fazą ceramiki promienistej, lecz obecnie po zweryfikowaniu analogii zachodniosłowackich, można ją wiązać raczej z horyzontem „klasycznym”.

Faza IV (późny horyzont chronologiczny)

W obrębie późnego horyzontu kultury ceramiki promienistej można wyróżnić kilka grup lokalnych, których część przetrwała dość długo w głąb eneolitu. Najbardziej charakterystyczna jest grupa Ózd. Jej główne centrum to wschodnia część maksymalnego zasięgu ceramiki promienistej. Na tym terenie, dawniej zajęтым przez późne kultury nadcisańskie, powstaje oryginalny typ ceramiki, charakteryzujący się obecnością dużej ilości stożkowatych kubków z dnami szpiczastymi¹²⁰. Ponadto w dalszym ciągu utrzymują się formy kubków z uchem taśmowym wystającym ponad brzeg. Charakterystyczne jest, że kubki te i podobne czerpaki posiadają na ogół wydatny brzusiec i zwężającą się ku górze szyjkę¹²¹. Występują też miseczkowate czerpaki z uchem taśmowatym. Nadal utrzymują się amfory baniaste. Charakterystycznym elementem są uszka pionowo przekłute, umieszczone w górnej części brzuśca lub na jego wydętości¹²². Nadal występują też misy, często z brzegiem zagiętym do wnętrza, zaopa-

¹¹⁷ L. Gabałówna, *Zagadnienie bębnow glinianych na Kujawach*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego w Łodzi”, t. 5: 1960, s. 27—45.

¹¹⁸ Stocký, *Pravěk zeme česke...*, s. 103, tabl. 83.

¹¹⁹ D. Rauhut, *Grób kultury ceramiki sznurowej (grupa złocka) znaleziony na stan. I we wsi Złota, pow. Sandomierz*, „Wiad. Archeol. t. 19: 1953, s. 53, tabl. XXVIII 1.

¹²⁰ Banner, *Die Péceler Kultur...*, tabl. LXXII 1, 3; LXXIV 4—10.

¹²¹ Banner, *op. cit.*, tab. LXIX 5, 9, 10.

¹²² Banner, *op. cit.*, tabl. LXIX 12; LXXI 5.

trzone z reguły w ucha szerokie z wypustkami ponad brzeg, silnie spłaszczonymi¹²³. Te spłaszczone wypustki uch częściowo nawiązują do ozdób mis typu Alsonémedi. Z innych form występują duże naczynia zasobowe, których formy ulegają małym zmianom.

Najbardziej istotnym czynnikiem wyróżniającym fazę Ózd jest udział elementów nowych, których pochodzenie nie jest całkiem jasne. W szczególności chodzi o stożkowate kubki szpiczaste, dalej ornament ściegu bruzdowego, ornament inkrustowany oraz ornament „drabinkowy”¹²⁴. Ponadto z jamy 80 w Ózd (stadion sportowy) pochodzi fragment ceramiczny zdobiony odcisniętym sznurem¹²⁵. Obecność tych elementów każe zwrócić uwagę na teren Transylwanii, gdzie podobne formy występują w stanowiskach tzw. kultury schneckenbergskiej (Glina III)¹²⁶. Ponieważ dotychczas młodszy eneolit Transylwanii jest zbadany w sposób wysoce niedostateczny, trudno jest uważać tamtejsze materiały za powołane do rozstrzygnięcia ważnych problemów chronologicznych. W szczególności brak jest podstaw do ustalenia ścisłej chronologii początków kultury schneckenbergskiej¹²⁷. Istotne jest, iż w kulturze tej występują wszystkie wspomniane obce elementy charakteryzujące fazę Ózd. Elementy te można wyróżnić w stanowiskach zaliczanych przez A. Proxa do fazy I¹²⁸. Ogólnie można stwierdzić, że kultura schneckenbergska jest związana z inwazją kultur pontyjskich na teren Rumunii, a więc z rozprzestrzenianiem się kompleksu Horodiştea — Folteşti¹²⁹ ku wschodowi. Problematyczne jest jedynie ustalenie synchronizacji kultury schneckenbergskiej z materiałami typu Decea Mureşului, ponieważ dane stratygraficzne wskazują je dymie na to, że kultura schneckenbergska jest młodsza od kompleksu Salcută-Gumelnişta oraz od kultury Petreşti.

Podobne elementy późnego horyzontu występują też w południowo-wschodniej Słowacji na stanowisku Barca I, powyżej poziomu tiszapolgarskiego, w warstwie IV/1. Razem z ceramiką promienistą w Barca występują też fragmenty ceramiki zdobionej odciskiem sznura w typie wschodnim, o nawiązaniach transylwańskich. Terytorialnie materiały z Barca zajmują miejsce pośrednie pomiędzy grupą Ózd oraz grupą Lomnica-Drevenik.

¹²³ Banner, *op. cit.*, tabl. LXXV 14—16, 22—24.

¹²⁴ Banner, *op. cit.*, tabl. LXX 15.

¹²⁵ Banner, *op. cit.*, tabl. LXXVII 16.

¹²⁶ A. Prox, *Die Schneckenbergkultur*, Kronstadt 1941, tabl. III.

¹²⁷ Prox, *op. cit.*, s. 82, 83.

¹²⁸ H. Schrollner, *Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin 1933; *Istoria Romínei*, t. 1, Bucureşti 1960, s. 98, 99.

¹²⁹ L. Hajek, *Zur relativen Chronologie des Äneolithikum und die ältere Bronzezeit in der Ostslowakei*, [w:] Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit, Nitra 1961, s. 65, ryc. 4—7.

Drugą grupą związaną z późnym horyzontem jest północno-wschodnio-słowacka grupa Lomnica-Drevenik z głównym centrum w kotlinie popradzkiej. W grupie tej występują wszystkie formy ceramiki charakteryzujące grupę Ozd, a ponadto niektóre elementy o bezpośrednich nawiązaniach transylwańskich, np. miniaturowe toporki gliniane z Lomnicy, mające analogię w Ariusd i Örkö¹³⁰. W stanowiskach tych obok ceramiki kanelowanej sporadycznie pojawiają się odciski sznura (Drevenik, Lomnica)¹³¹.

Bliskie pokrewieństwo z grupą Drevenik — Lomnica wykazuje Małopolska grupa zesławicko-pleszowska. Pozwala to sądzić, że drogą wzajemnych kontaktów była w tej fazie brama popradzka. Ze stanowisk małopolskich należy zaliczyć do tej fazy materiały z Pleszowa (Nowa Huta), pow. Kraków¹³², Wyciąża, pow. Kraków¹³³, Zesławic (Nowa Huta), pow. Kraków¹³⁴, (ryc. 7), Witkowiec II, pow. Kraków¹³⁵, Poskwitowa, pow. Miechów¹³⁶, i niektóre materiały z Igołomi, pow. Proszowice (np. z jamy na arze II d)¹³⁷. Charakterystyczny jest także udział kubków ze szpiczastym dnem, czerpaków z kulistym brzuścem i zwięzającą się ku górze szyjką. Czerpaki są albo nieornamentowane, albo zdobione pionowymi żłobkami. Ornamentacja kubków stożkowatych jest rzadka (okaz z Poskwitowa¹³⁸). Obok tego występują liczne amfory z brzuścem kulistym zdobione ornamentami plastycznymi w połączeniu ze żłobkami, nacięciami i nakłuciami. Ten typ ornamentyki występuje np. na amforach z Zesławic (grób nr 217¹³⁹) zaopatrzonych w ucho z wypustkami spłaszczonymi i uszka poziomo przekłute na brzuścu (ryc. 8). Dodać trzeba, że dane typologiczne przemawiają za współczesnością grobu nr 217 z osadą ceramiki promienistej w Zesławicach. Oryginalny typ amfor reprezentowany jest w Poskwit-

¹³⁰ Zbiory Muzeum w Popradzie i Martinie.

¹³¹ Zbiory Muzeum w Martinie i Liptovskim Mikulasu.

¹³² K. Bielenin, *Zabytki kultury ceramiki promienistej z Pleszowa (Nowa Huta) z badań w roku 1953*, „Mater. Archeol.”, t. 1: 1959, s. 63—76; J. Zawojcki, *Tymczasowe sprawozdanie z badań na stanowisku neolitycznym w Pleszowie, pow. Kraków, w r. 1955*, „Sprawozd. Archeol.”, t. 4: 1957, s. 39.

¹³³ Zbiory Muzeum Archeologicznego w Krakowie, Oddział w Nowej Hucie.

¹³⁴ S. Zemełka, *Sprawozdanie z badań na stanowisku neolitycznym w Zesławicach (Nowa Huta) w latach 1953—1955*, „Sprawozd. Archeol.”, t. 4: 1957, s. 31—37; Z. Sochacki, *Ślady osadnictwa neolitycznego we wsi Dłubnia, pow. Kraków*, „Wiad. Archeol.”, t. 21: 1957 z. 2, s. 193.

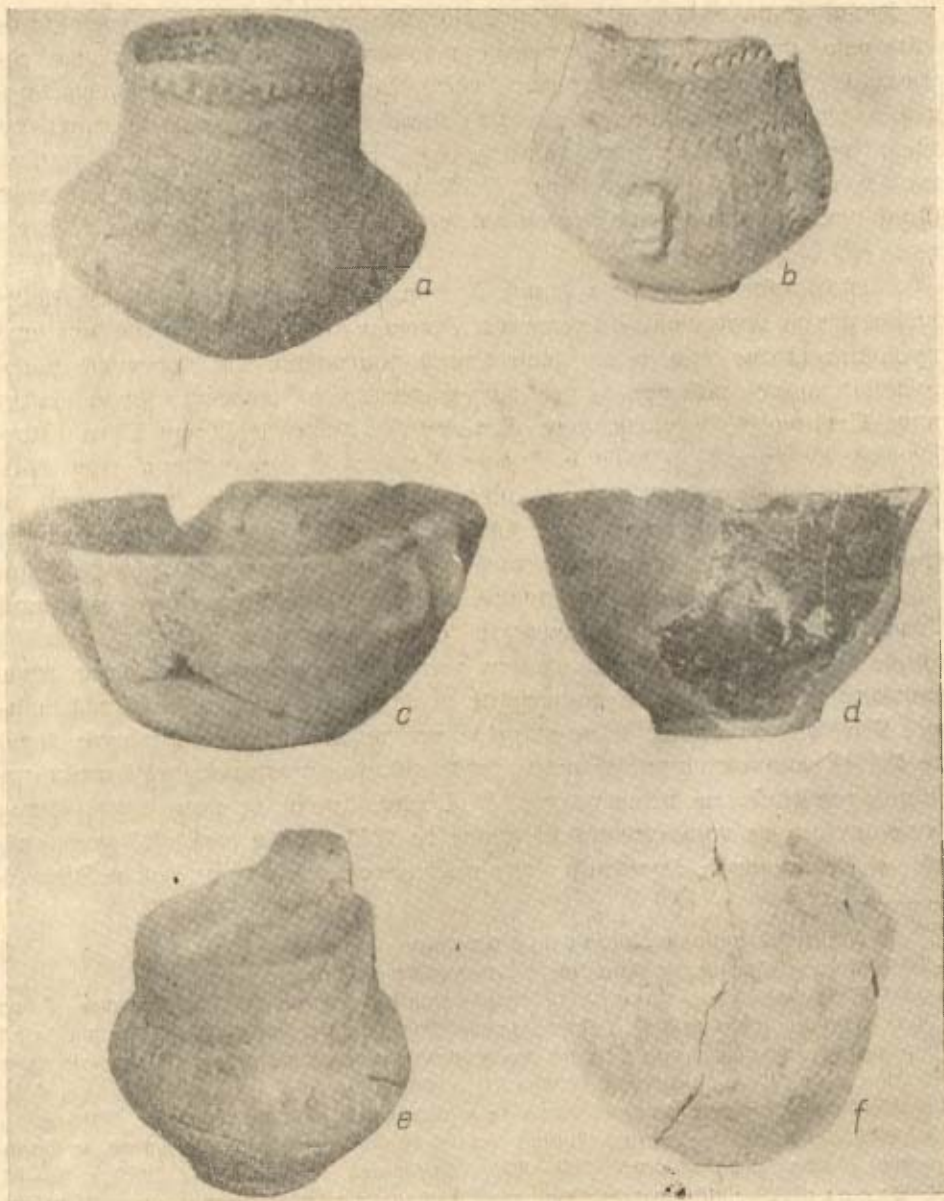
¹³⁵ Zbiory Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

¹³⁶ T. Kutz, *Zabytki neolityczne z jam mieszkalnych w Poskwitowie*, „Światowit”, t. 16: 1936, s. 97—116.

¹³⁷ Zbiory Stacji Naukowej IHKM PAN w Igołomi.

¹³⁸ Kutz, *op. cit.*, ryc. 5.

¹³⁹ S. Zemełka, *Groby kultury ceramiki promienistej i sznurowej w Zesławicach, pow. Kraków (Nowa Huta)*, „Mater. Archeol.”, t. 1: 1959, s. 81, tabl. I 2.

Ryc. 7. Nowa Huta-Pleszów:

a) — naczynia kultury ceramiki promienistej (częściowo wg T. Kulczyckiej i J. Zawoj-
skiego). Zbiory Muzeum Archeologicznego w Krakowie, Oddział w Nowej Hucie

towie. Amfory te zaopatrzone są w uszka poziomo przekłute, występujące w górnej części brzuśca i lekko rozchylone szyjki. Ze stanowiska w Witkowicach są znane fragmenty amfor o mniej wydatnym brzuścu, z charakterystycznym profilem nawiązującym do grupy Uny. Ornamentacja naczyń z Witkowiec wykazuje analogie do Üllö, stanowiska odpowiadającego późnemu horyzontowi¹⁴⁰. Dodać trzeba, że w Witkowicach pojawiają się wyraźne elementy ceramiki typu bośacko-kostolackiego, pozwalające część inwentarza tego stanowiska przypisywać grupie Trenčín-Bošaca.

Ryc. 8. Nowa Huta-Ześlawice. Naczynie z grobu nr 217 (wg S. Zemełki)

W omawianej fazie na terenie Polski występuje nadal dużo naczyń zasobowych. Wśród nich są reprezentowane naczynia baniaste, niekiedy z wydatnym brzuścem oraz ze zwężającą się lub cylindryczną szyjką. Formy te różnią się od zasobowych naczyń faz poprzednich, które posiadały głównie kształt workowaty. Nadal utrzymuje się na naczyniach tego typu ornament plastyczny oraz obmazywanie. Oryginalne formy zasobowych naczyń baniastych z wyodrębnioną szyją pochodzą z Ześlawic. Są one zaopatrzone w rodzaj „kieszoni” otaczających szyjkę i będących rodzajem dodatkowych otworów do wnętrza naczynia (ryc. 9). Podobne naczynia zasobowe są znane ze stanowiska na stadionie sportowym w Ózd. Interesująca jest obecność w Pleszowie¹⁴¹ fragmentów naczyń z otworami do wnętrza, przypominających blisko naczynia kultury schneckenbergskiej. Należy ponadto przypomnieć, że we wszystkich stanowiskach typu ześlawicko-pleszowskiego bardzo licznie występują ucha ze spłaszczonymi wypustkami ponad brzeg naczynia.

Na terenie Polski ceramika tej fazy występuje wyłącznie w okolicach Krakowa, Proszowic i Miechowa. Jest na tym terenie co najmniej częściowo starsza niż krakowska grupa kultury ceramiki sznurowej. Świadczą o tym materiały z Ześlawic, które nie dają — moim zdaniem — podstaw dla wnioskowania o równoczesności obu kultur, ponieważ: a) brak

¹⁴⁰ Banner, *Die Pécelcer Kultur...*, tabl. XXXIII, XXXIV.

¹⁴¹ A. T. Kulczycka, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Pleszowie, pow. Kraków, w 1957 r.*, „Sprawozd. Archeol.”, t. 10: 1960, s. 83—95; Zawojcki, *Tymczasowe sprawozdanie...*, ryc. 4a, d.

Ryc. 9. Nowa Huta-Ześlawice. Naczynie zasobowe
(wg S. Buratyńskiego)

jest ornamentów promienistych na naczyniach krakowskiej grupy kultury ceramiki sznurowej. Brak też wszelkich powiązań w zakresie formy naczyń; b) w czystych zespołach grobowych ceramiki promienistej nie występują żadne naczynia ceramiki sznurowej (o czym świadczą właśnie groby tej kultury z Ześlawic nr 10 oraz 217)¹⁴²; c) grób niszowy nr 220 nie zawierał żadnego wyposażenia. Kilka luźnych skorup w wypełniku może pochodzić z otaczającej jamę warstwy z materiałami kultury ceramiki promienistej. Grób ten należy najprawdopodobniej do kultury ceramiki sznurowej, o czym świadczy forma pochówki. Pojedyncze, luźne skorupy w wypełniku nie mogą być ściślejszym argumentem chronologicznym, przemawiającym za łączeniem tego grobu z kulturą ceramiki promienistej. Ramy chronologiczne późnego horyzontu ceramiki promienistej są wyznaczone też przez synchronizację tego horyzontu z wpływami kultury bodrogkeresztúrskiej na teren leżący na północ od Karpat. Świadczy o tym między innymi obecność kubka z dnem szpiczastym w grobie należącym do mieszanej grupy wyciąskiej (Wyciąże, pow. Kraków, grób nr 2)¹⁴³. Na terenie Małopolski, jak wspomniano, schyłek kultury ceramiki promienistej jest wyznaczony przez rozwój krakowskiej grupy ceramiki sznurowej. W związku z tym, na terenie późnych osad kultury ceramiki promie-

¹⁴² Zemełka, *Groby kultury...*, s. 82, 83.

¹⁴³ J. K. Kozłowski, *Nowe materiały do zagadnienia stosunków między terenem Polski i Węgier w epoce kamiennej*, „Archeologia Polski”, t. 5: 1960 z. 1, s. 17.

nistej w Wyciążach i Zesławicach pojawiają się cmentarzyska krakowskiej grupy kultury ceramiki sznurowej. Także w Brzeziu, pow. Kraków, mamy interesujący przyczynek do chronologii relatywnej schyłku ceramiki promienistej, jakim jest wystąpienie w jamie nr 5 fragmentów ceramiki typu Kosiha-Csaka, niewątpliwie późniejszych od osady klasycznego horyzontu ceramiki promienistej. Na pozostałym obszarze schyłek późnego horyzontu ceramiki promienistej jest wyznaczony przez ekspansję kultury slawońskiej. Świadczy o tym stratygrafia Vučedolu, gdzie dwie warstwy ceramiki promienistej są pokryte warstwą kultury slawońskiej¹⁴⁴, oraz stratygrafia stanowisk morawskich (Jevišovice i Brno-Lišeň¹⁴⁵), gdzie w warstwach górnych, schyłkowoeneolitycznych, pokrywających poziomy ceramiki promienistej występuje silny udział wpływów slawońskich.

ZAGADNIENIE KULTURY KOSTOLACKIEJ

Omawiając problematykę genezy kultury ceramiki promienistej, zwróciłem uwagę, że szereg nieporozumień w tym zakresie wynikało z wprowadzenia przez M. Garašanina pojęcia tzw. kultury badeńsko-kostolackiej¹⁴⁶. W pierwotnej natomiast definicji W. Milojčića kultura kostolacka jest jednostką samodzielną, której zmieszanie z ceramiką promienistą jest zjawiskiem późnym i nie ogarniającym całości obu kultur¹⁴⁷. Rozwój tych dwu kultur jest w zasadzie równoległy, a geneza odrębna. Trudno dziś dać odpowiedź na pytanie, gdzie znajdował się pierwotny ośrodek formowania się kultury kostolackiej. Występują dwie zasadnicze możliwości: albo był to teren pogranicza Rumunii i Jugosławii, albo też w genezie kultury kostolackiej mogły odegrać rolę kultury post-rössenkie Niemiec południowych¹⁴⁸. Trudno jest prześledzić chronologię początków kultury kostolackiej. W każdym razie stanowiska typu Pančevo-Bogoievo mogą świadczyć, że pojawia się ona najwcześniej na terenie Jugosławii i południowych Węgier¹⁴⁹. Później dopiero ekspanduje na rdzenny obszar kultury ceramiki promienistej. Na swym rdzennym obszarze kultura kostolacka wykazuje obecność mis niskich o profilu esowatym, naczyń baniastych z wyraźnym załomem w górnej części brzuśca, szerokim otworem i szyjką lekko rozchyloną, kubków uchatych z dnem płaskim i innych form naczyń. W ornamentyce występują silnie zróżnicowane moty-

¹⁴⁴ Schmidt, *Die Burg...*, s. 119.

¹⁴⁵ Palliardi, *op. cit.*, s. 240.

¹⁴⁶ M. V. Garašanin, *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien*, „Bericht RGK”, t. 39: 1958, s. 37.

¹⁴⁷ Milojčić, *Chronologie...*, s. 89.

¹⁴⁸ Benac, *Studien...*, s. 150.

¹⁴⁹ Banner, Kutzian-Bognar, *Beiträge zur Chronologie...*, s. 8—10.

wy, obejmujące ścieg bruzdowy, głębokie nakłucia, odciski czworokątnego stempelka, obmazywanie i inne.

W okresie rozwoju „klasycznego” (III) horyzontu ceramiki promienistej dojdzie do zmieszania się kultury kostolackiej z omawianą kulturą. Na terenie Jugosławii powstają mieszane, lokalne grupy badeńsko-kostolackie, a na terenie Węgier także mieszana grupa Viss. Wpływy kostolackie ogarniają następnie tereny leżące na północ od Dunaju, w szczególności zachodnią Słowację, część Moraw i Małopolski. Powstaje tam kilka grup lokalnych, być może częściowo zróżnicowanych chronologicznie, określanych jako „skupina bośacka” lub „bośacko-kostolacka”. Grupy te są znane na Poważu dolnym (Iža)¹⁵⁰ i na Poważu środkowym (Trenčín, Bošaca, Ivanovce, Nove Město, Nemšova, Luborca)¹⁵¹. Ceramika bośacka z terenu dolnego Powąża wykazuje jednak więcej elementów kostolackich, przy udziale pewnych wpływów slawońskich. Natomiast na środkowym Poważu występuje silne zespolenie cech późnego horyzontu ceramiki promienistej z elementami kostolackimi. Widoczne jest to szczególnie w wypadku stanowisk typu Trenčín-Bošaca. W stanowiskach tych występują typowe kubki z uchem wystającym ponad brzeg oraz kubki z dnem szpiczastym¹⁵². Ornamentowane są żłobkowaniem pionowym i poziomym przy udziale płytkich nakłuć oraz rzędami typowych głębokich nakłuć i stempelkami znanymi z kultury kostolackiej¹⁵³.

Bliskie analogie z ceramiką typu Trenčín-Bošaca wykazują materiały z Witkowic II, pow. Kraków (ryc. 10)¹⁵⁴, stanowiska zaliczonego tu do późnego horyzontu ceramiki promienistej. Stanowisko to charakteryzuje występowanie naczyń szerokootworowych (ryc. 10c), wazowatych z załosem w górnej części brzuśca (ryc. 10d), kubków z uchem wystającym ponad brzeg, kubków z dnem szpiczastym, mis z brzegiem nachylonym do wnętrza i innych form naczyń. Bardzo charakterystyczny jest zespół ornamentów, wśród których, prócz ornamentów żłobkowanych, występują poziome rzędy głębokich nakłuć (ryc. 10h, k, l), ornamenty stempelkowe oraz ornament ściegu bruzdowego (ryc. 10i). Ten ostatni typ ornamentu występuje na misie z brzegiem zagiętym do wnętrza oraz na taśmowatym uchu kubka. Występują też przy naczyniach charakterystyczne ucha imitowane listwami plastycznymi, zakończonymi splaszczaniem oraz tzw. Fischbutte. Dodać należy, że w niektórych stanowiskach późnego ho-

¹⁵⁰ Točík, *K otázce...*, s. 12.

¹⁵¹ M. Novotná, *Bošacko-kostolacký horizont na strednom Povauží*, „Musai-ca”, t. 12 (1): 1961, s. 21—34.

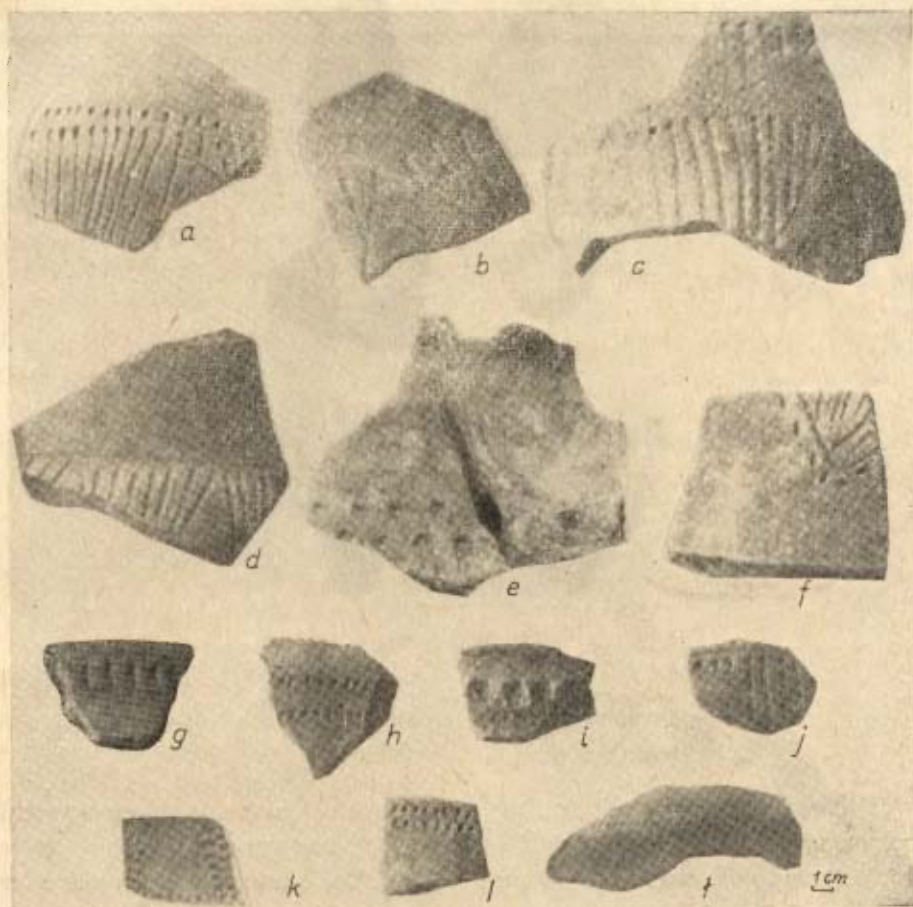
¹⁵² Novotná, *op. cit.*, tabl. IX 2—9.

¹⁵³ Novotná, *op. cit.*, tabl. XIII.

¹⁵⁴ Zbiory Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

ryzontu, należących do grupy zesławicko-pleszowskiej, występują też pewne elementy kostolackie, głównie w ornamentyce naczyń.

Grupa bosacka przechodzi też na teren Moraw docierając do okolic Uherskiego Brodu, gdzie jest reprezentowana przez stanowiska typu Bá-

Ryc. 10. Witkowice II, pow. Kraków:

a—l — fragmenty ceramiki typu bosacko-kostolackiego (zbiory Muzeum Archeologicznego w Krakowie)

novo¹⁵⁵. Ceramika pochodząca z tych stanowisk nieco różni się od grupy Trenčín-Bošaca. Charakteryzuje ją bardzo silny udział ornamentu stempekowego, głównie słupkowego, występującego na kubkach i czarkach w postaci rzędów pionowych i poziomych. Materiały zbliżone do Bánova

¹⁵⁵ J. Pavelčík, *Záhranný výkop na Hrade v Bánove w r. 1951*, „Archeologické Rozhledy”, t. 4: 1952.

spotykamy także na terenie Małopolski w Jaskini Zdamienowej w Kobylanach, pow. Kraków (ryc. 11)¹⁵⁶, oraz w Modlnicy, pow. Kraków (jama 47)¹⁵⁷.

Ryc. 11. Kobylany, pow. Kraków,
Jaskinia Zdamienowa:

a-f — fragmenty ceramiki typu bośackiego (zbiory Muzeum Archeologicznego w Krakowie)

W rozwoju i ekspansji kultury kostolackiej możemy więc wyróżnić trzy okresy: 1) okres samodzielnego rozwoju kultury kostolackiej na południu, który wyprzedza pojawienie się kultury sławońskiej; 2) okres powstania na terenie Węgier mieszanej grupy Viss na bazie „klasycznego horyzontu” kultury ceramiki promienistej; 3) okres ekspansji na północ i pojawienia się mieszanych grup kultury badeńsko-kostolackiej: Iža, Trenčín-Bošaca i Bánovo w okresie rozwoju późnego horyzontu kultury ceramiki promienistej, częściowo współcześnie z wpływami kultury sławońskiej. Dodać należy, że na terenie Powąża grupa Trenčín-Bošaca jest późniejsza, jak świadczą dane stratygraficzne w Ivanovcach, od „klasycznego” horyzontu.

¹⁵⁶ Zbiory Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

¹⁵⁷ Żurowski, *Problem...*, ryc. 6.

KULTURA CERAMIKI PROMIENISTEJ A KULTURA BODROGKERESZTÚRSKA

W opublikowanym w roku 1961 strzeszczeniu pracy o kulturze ceramiki promienistej, idąc za sugestiami J. Bannera, opierając się na stratygrafii Kiskőrös, byłem skłonny przyjmować, iż kultura ceramiki promienistej jest ogólnie starsza od kultury bodrogkeresztúrskiej¹⁵⁸. Ustalenia stratygraficzne N. Kalicza w Székely skłoniły do rewizji tego poglądu; spowodowały jednak równocześnie przejście w drugą skrajność, jaką jest przypisywanie kulturze ceramiki promienistej całkiem późnej chronologii, przez uznanie jej w całości za późniejszą od kultury bodrogkeresztúrskiej (N. Kalicz¹⁵⁹). Drugą konsekwencją tego skrajnego poglądu jest interpretacja materiałów kultury ceramiki promienistej z Węgier zachodnich, noszących cechy wpływów bodrogkeresztúrskich, jako bardzo wczesnej fazy tej kultury (J. Banner i I. Kutzian-Bognar¹⁶⁰).

Proste kartograficzne zestawienie stanowisk dwu pierwszych faz kultury ceramiki promienistej wskazuje, że obszar Wielkiej Niziny Węgierskiej nie był objęty przez tę kulturę, a więc musiał być w tym czasie jeszcze domeną kręgu nadcisańskiego. Jednocześnie nad Dunajem, w okolicach Budapesztu, pojawiają się materiały udowadniające kontakty pomiędzy ceramiką bodrogkeresztúrską i pécelką. Dowodzi tego występowanie pucharów na pustej nóżce z otworami do wnętrza w towarzystwie typowych dzbanów związanych z klasycznym horyzontem ceramiki promienistej (Budakalász, grób 9, 36, 75¹⁶¹; Budapeszt-Békászmegyer, grób 2¹⁶²). Wpływy te docierają nawet do Balatonu, o czym może świadczyć występowanie misy na nóżce z podłużnymi otworami do wnętrza wraz z amforką zbliżoną do mlecznika w Tihany-Újlak¹⁶³. Chronologia tych zespołów, zdradzających wyraźne wpływy bodrogkeresztúrskie, wiąże się dopiero z klasycznym horyzontem ceramiki promienistej. Datowanie to jest poświadczane jeszcze innym faktem, a mianowicie zetknięciem się wpływów kostolackich z kulturą bodrogkeresztúrską, widocznym w zespołach grobowych z Szentés-Nagyhegy nad Cisą (np. grób 4). Występują tam także misy na nóżce z otworami do wnętrza w towarzystwie typowych mis kostolackich z ornamentem nakłuwany¹⁶⁴. Fakt ten wskazuje bezspornie na przetrwanie na terenie północno-wschodnich Węgier kultury bodrogkeresztúrskiej, aż do pojawienia się na zachodzie klasycznego ho-

¹⁵⁸ Banner, *Die Péceler Kultur...*, s. 177.

¹⁵⁹ N. Kalicz, *Rezkori sztratigrafia Székely közseg határában*, „Archeologiai Ertesítő”, t. 85: 1958, s. 1—6.

¹⁶⁰ Banner, Kutzian-Bognar, *op. cit.*, s. 31.

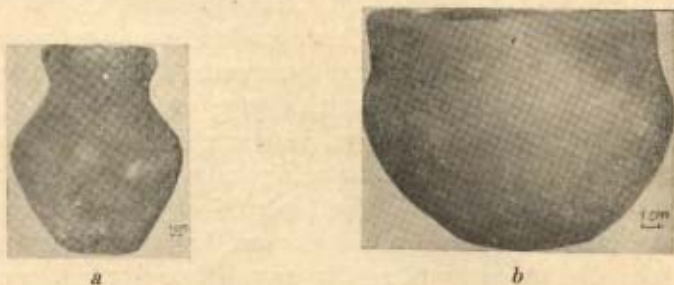
¹⁶¹ Banner, *op. cit.*, tabl. CVI 11; LXXXIX 42.

¹⁶² Banner, *op. cit.*, tabl. XXXVIII 23.

¹⁶³ Banner, *op. cit.*, ryc. 2.

¹⁶⁴ Banner, *op. cit.*, tabl. LIX 10.

ryzontu ceramiki promienistej i wpływów kostolackich na południu. Zastanawiając się nad chronologią upadku kultury bodrogkeresztúrskiej nie można pominąć faktu, że w jednym z grobów tej kultury w Pustaistvanháza wystąpiła misa typu sławońskiego¹⁶⁵. Wydaje się, że problem chronologii kultury bodrogkeresztúrskiej jest jeszcze dość daleki od ostatecznego rozwiązania. Przy interpretacji wyników stratygrafii stanowiska Székely nie należy zapominać, że leży ono na terenie północno-wschodnich Węgier, a fragmenty ceramiki promienistej zebrane z górnego poziomu tego stanowiska wykazują raczej nawiązania do fazy późnej (grupa Ózd)¹⁶⁶. Dane stratygraficzne uzyskane w Székely poświadczają nam więc tylko stosunkowo późne nawarstwienie się ceramiki promienistej na teren północno-wschodniej części Węgier, na wcześniejsze podłoże kultury bodrogkeresztúrskiej.

Ryc. 12. Igołomia, pow. Proszowice:

a, b — naczynia z grobu nr 1 (zbiory Stacji Naukowej IHKM PAN w Igołomi)

Kultura bodrogkeresztúrska ekspanduje, prawdopodobnie na skutek wyparcia jej przez inne kultury neolityczne z ceramiką promienistą na czele, ku północy, zajmując teren Słowacji wschodniej (Dudince¹⁶⁷, Lučki, Michalovce¹⁶⁸) oraz przechodząc na tereny leżące na północ od Karpat¹⁶⁹. W Małopolsce wykształca się w związku z tym oryginalna grupa lokalna na podłożu wpływów bodrogkeresztúrskich, przy udziale ceramiki promienistej. Jest ona reprezentowana przez cmentarzysko w Wyciążach¹⁷⁰ i groby z Igołomi (grób 1 z r. 1948, ryc. 12a, b¹⁷¹; oraz grób z badań

¹⁶⁵ Zbiory Muzeum Narodowego w Budapeszcie.

¹⁶⁶ Kalicz, *Rezkori...*

¹⁶⁷ G. Balaša, *Neolítické kostrové pohřby v Dudinciach*, „Slovenska Archeologia”, t. 7: 1959, s. 33—35.

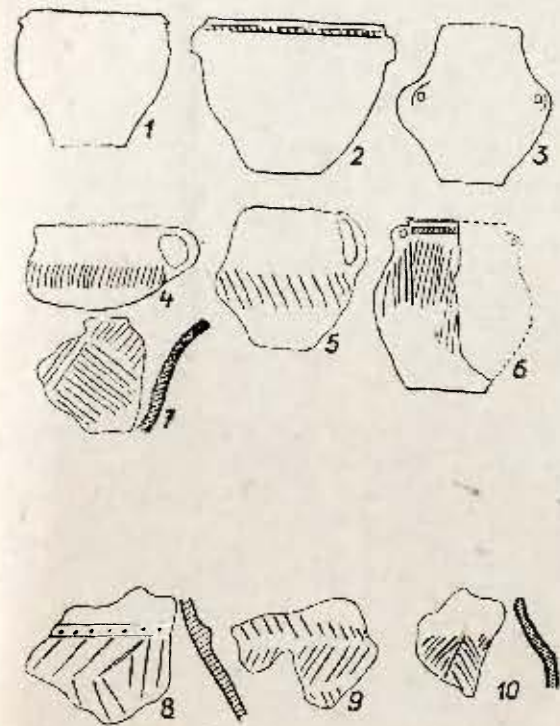
¹⁶⁸ K. Andel, *Výsledok archeologického preskumu na zemplínsko-ušskej nížine*, „Vlastivedný Sborník”, t. 1: 1955, s. 151, 152.

¹⁶⁹ F. Patay, *Bodrogkeresztúr-Dudince-Ludanice*, „Musaica”, t. 14 (3): 1963, s. 11, 21.

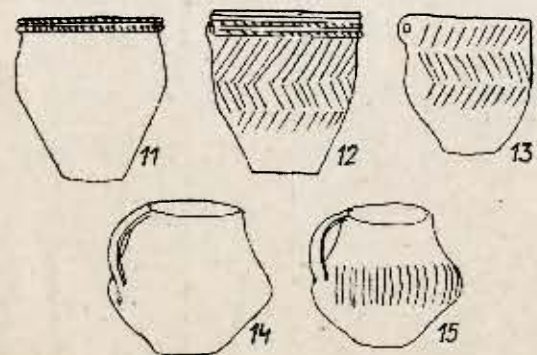
¹⁷⁰ J. K. Kozłowski, *Nowe materiały...*, s. 17.

¹⁷¹ A. Zaki, *Pierwszy w Polsce pewny grób ceramiki promienistej*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU”, t. 50: 1949, s. 647—650.

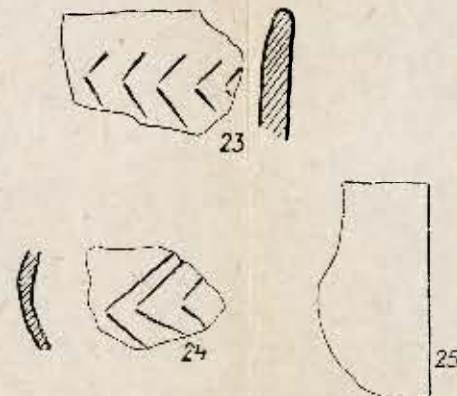
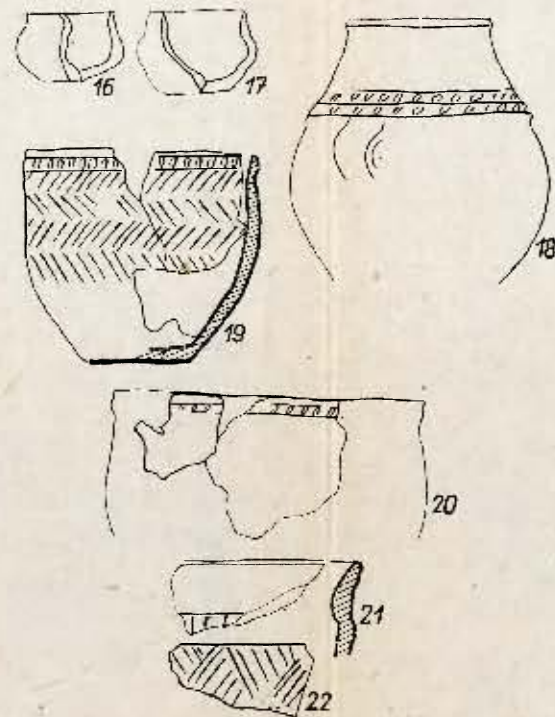
MORAWY
grupa Jevišovice C1

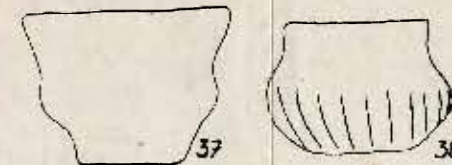
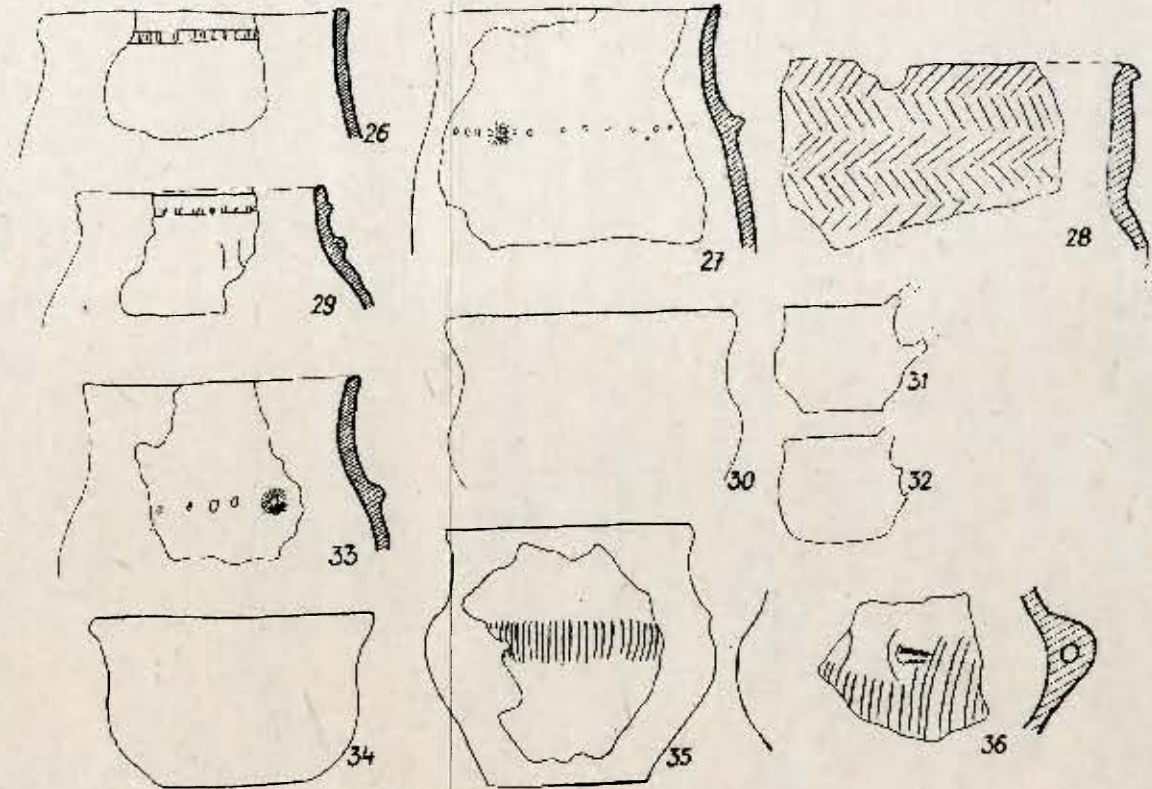
SŁOWACJA
grupa Boieraz

GÓRNY ŚLĄSK

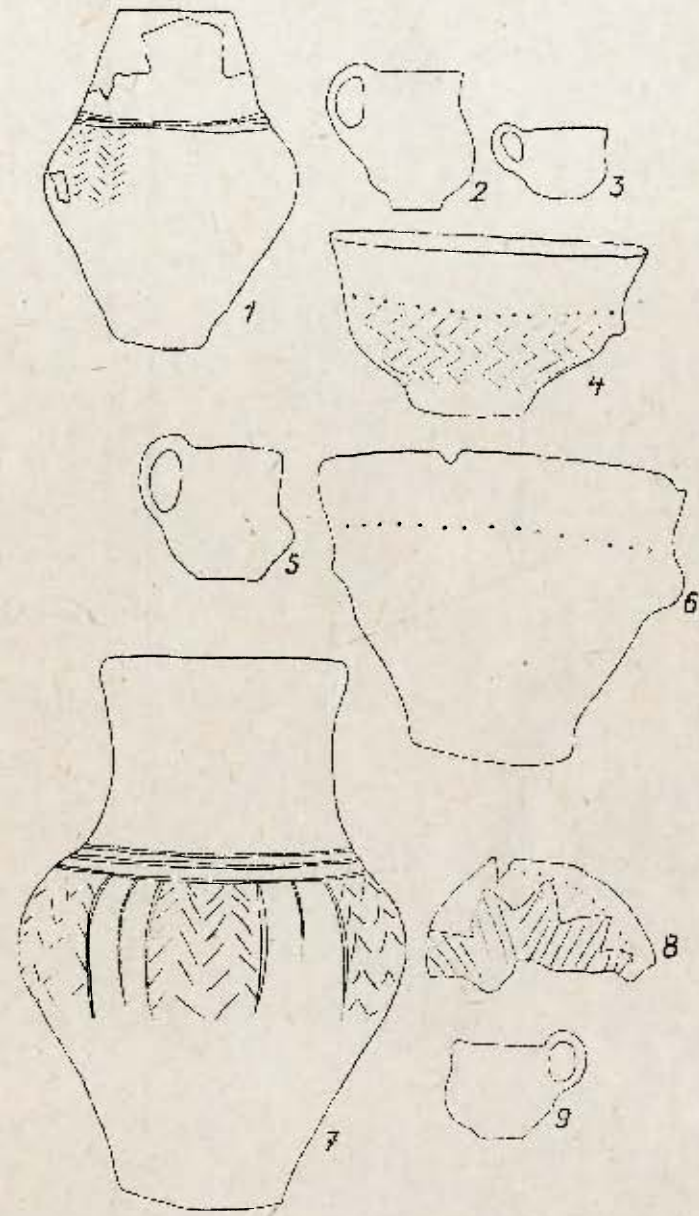
MAŁOPOLSKA

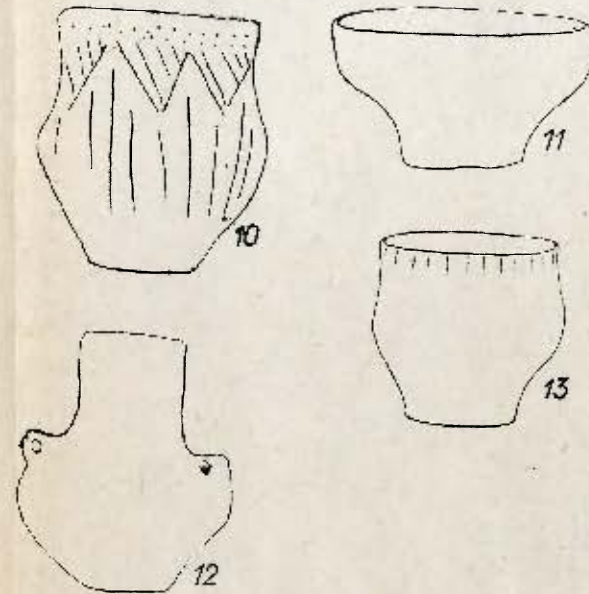
Tab. I. Tabela synoptyczna form ceramiki wczesnego horyzontu typologicznego kultury ceramiki promienistej:

1-7 Jevišovice C1; 8-10 - Křepice; 11-15 - Nitriansky Hradok; 16-22 - Pietrowice Wielkie; 23-25 - Nowa Cerekwia; 26-36 - Książnice Wielkie; 37, 38 - Posądzka (wg E. F. Neustupnego, A. Tojkó, 40k, 1953, - Rydiger i B. Buchard i A. Ekert, Gdansk, 1950).

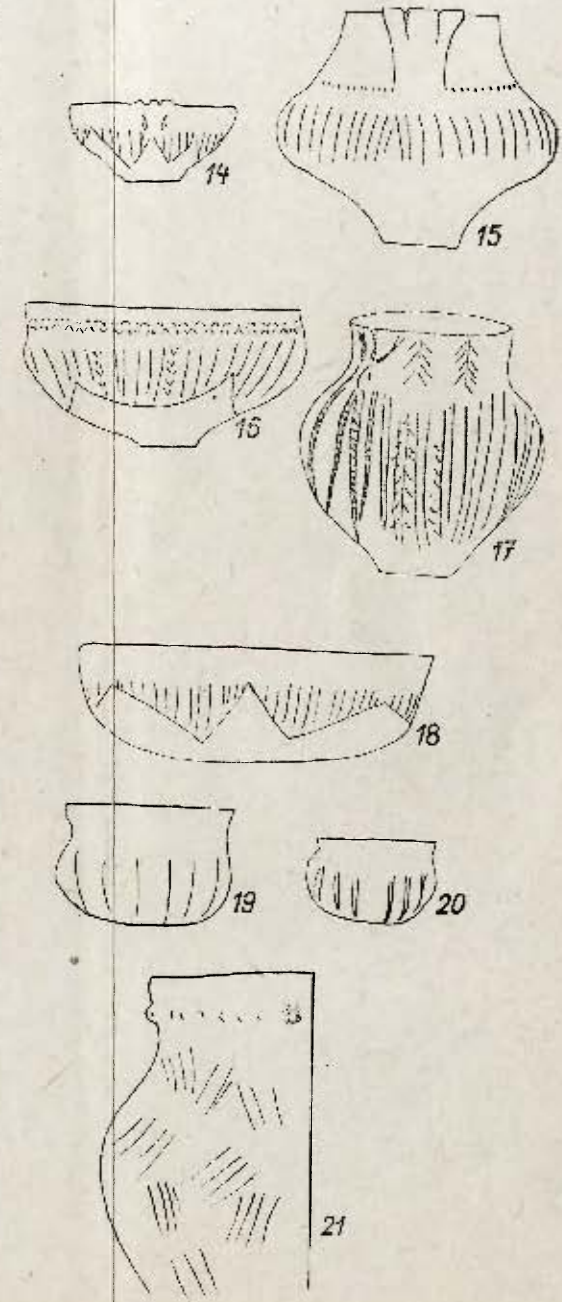
WĘGRY
grupa Fonyod

SŁOWACJA
typ Svodin

MAŁOPOLSKA

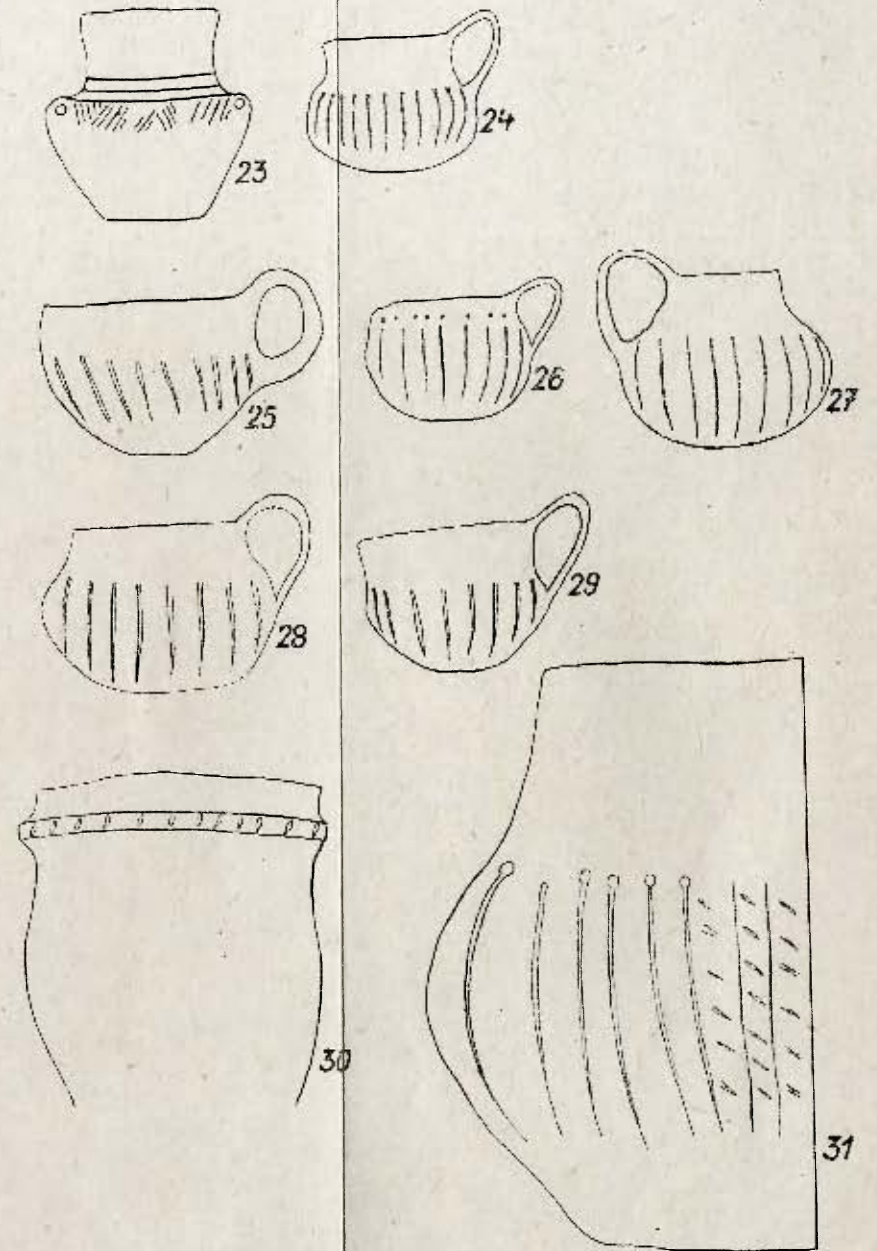
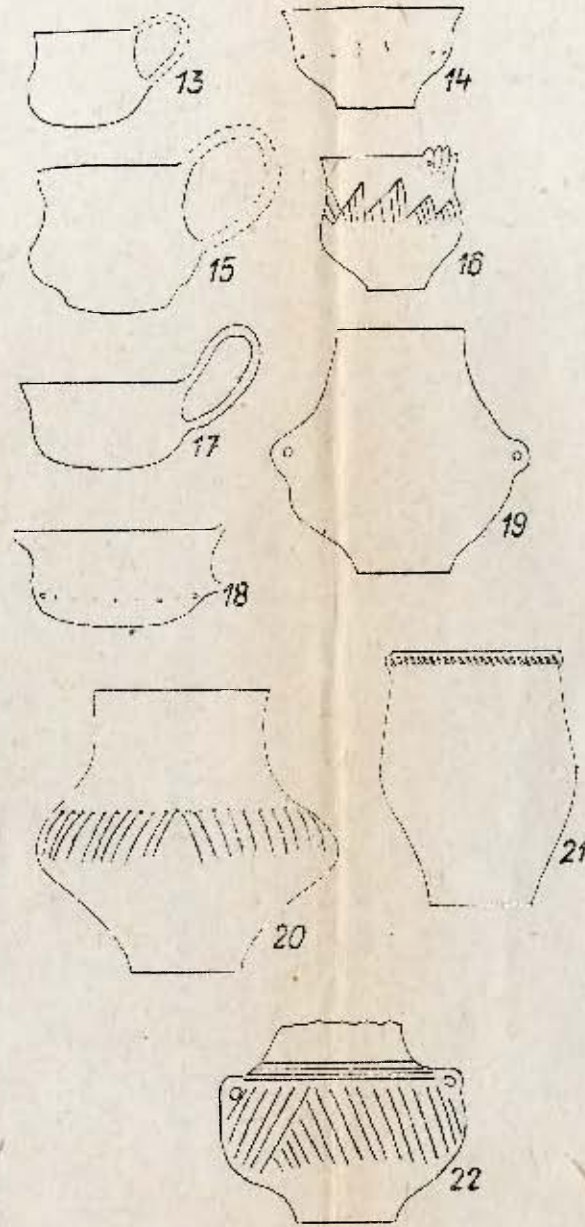
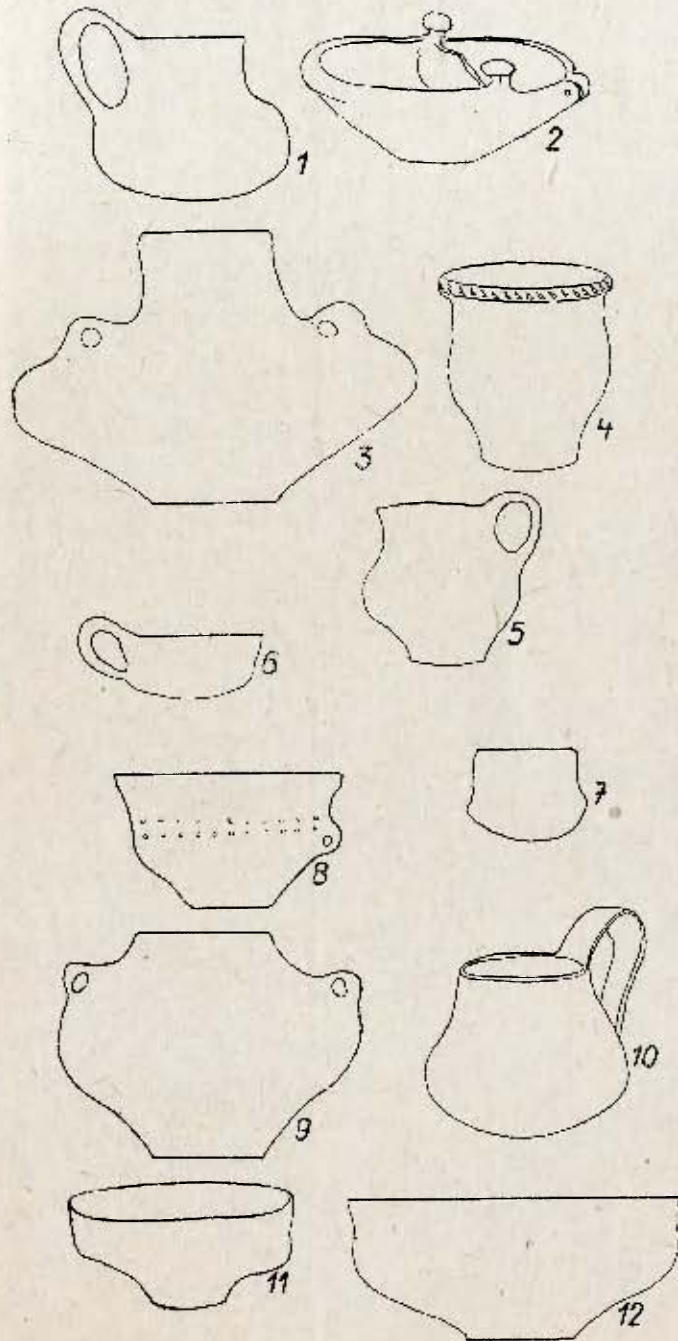
Tab. II. Tabela synoptyczna form ceramiki II fazy kultury ceramiki promienistej:

1-9 — Fonyod, groby 1, 2, 3, 4, 5, 18; 10-13 — Svodin; 14, 15 — Iwanowice; 16, 17 — Złota; 18-21 — Jaskinia Zdamienowa w Kubyślanach (wg J. Bannera, A. Toćka, L. Kozłowskiego,

WĘGRY

SŁOWACJA

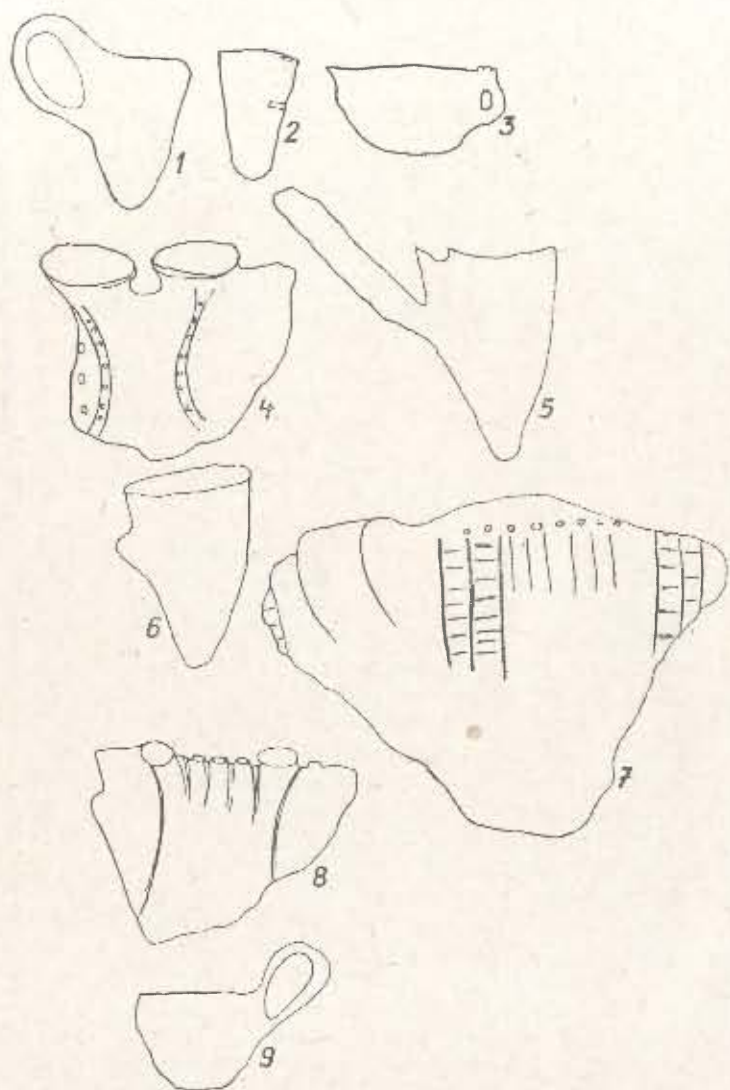
MAŁOPOLSKA

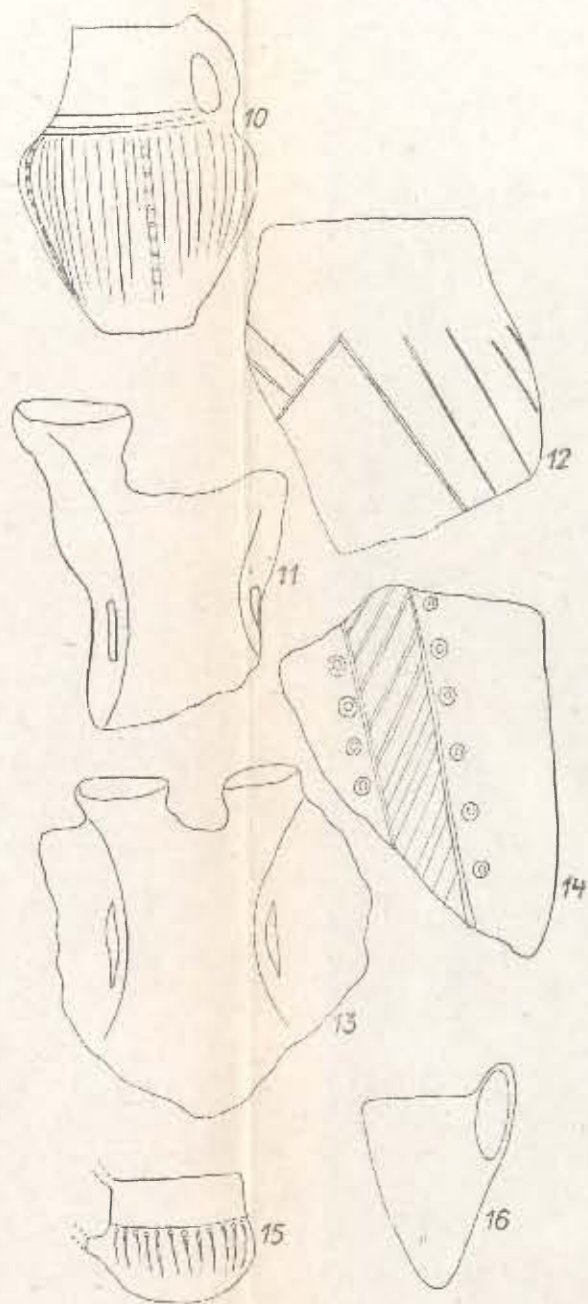
Tab. III. Tabela synoptyczna ceramiki „klasycznego horyzontu” kultury ceramiki promienistej:

1-12 — Alsonémedi, groby 3, 4, 23, 25; 13-32 — Nitriansky Hradok; 23, 34 — Gniazdlowice; 25 — Modnica, jama 10; 26-29 — Dzielnikowice; 31 — Brzezic (wg J. Banerza, A. Tučka, J. Zuz...

WĘGRY
grupa Ózd

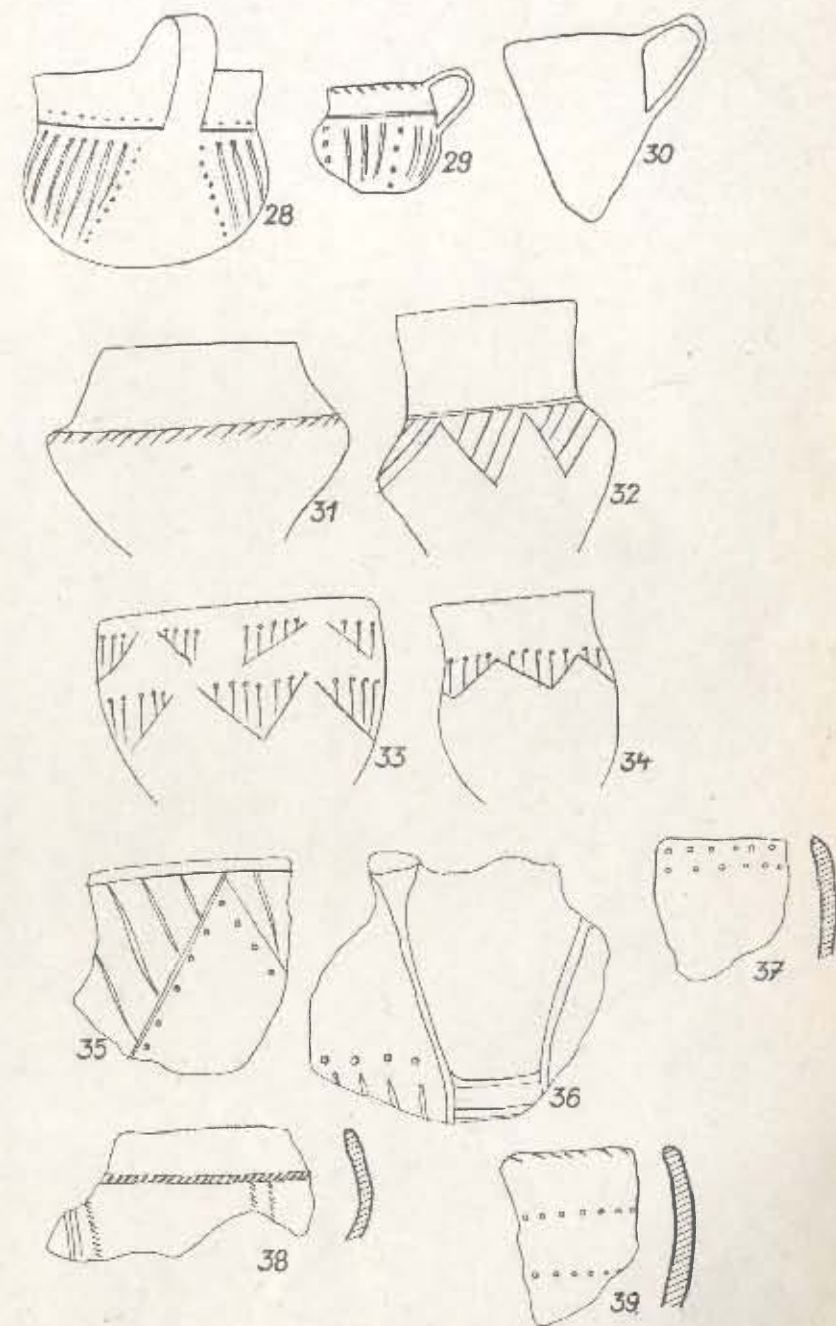
SŁOWACJA
grupa Drevenik - Lomnica

MAŁOPOLSKA
grupa zestawicko - pleszowska

MAŁOPOLSKA
grupa bošacko - kostolacka
[Witkowice]

Tab. IV. Tabela synoptyczna późnego horyzontu ceramiki promienistej

1-9 Ózd, stadion sportowy; 10-16 - Drevenik; 17-19, 26, 27 - Pleszów; 20-23 - Zestawice; 24 - Igołomia; 25 - Poskwitów; 28-39 - Witkowice (wg S. Zemelki, J. Zawojkiego, T. Kutza i autora)

r. 1952¹⁷²). W grobach tych występują typowe „mleczniki” oraz pucharki na nóżce w towarzystwie pojedynczych naczyń późnego horyzontu ceramiki promienistej (Wyciąże grób 2). Grupa ta jest znana w Małopolsce nie tylko z cmentarzysk, ale także z osad. Najprawdopodobniej zaliczyć tu należy jamę 12a, przecinającą jamę z materiałem fazy III kultury ceramiki promienistej. Luźno w Igołomi materiał tej grupy spotykamy na arze V i VI, gdzie jest on reprezentowany przez amfory gruszkowate ze zwężającą się ku górze szyjką, oddzieloną od brzuśca charakterystycznym poziomym występem. Przytoczone fakty przemawiają przeciwko uznaniu ceramiki typu wyciąskiego za „grobową” ceramikę późnej fazy kultury badeńskiej. Jest to niewątpliwie odrębna grupa, wykształcona na podłożu późnych wpływów nadcisańskich, które na bazie innych kultur eneolitycznych doprowadziły też do powstania odrębnych grup kulturowych (np. grupa ludanicka i złocka ceramiki malowanej).

JANUSZ KRZYSZTOF KOZŁOWSKI

UNE CONTRIBUTION A L'ÉTUDE DE LA CIVILISATION DE LA CÉRAMIQUE CANNELÉE

Dans l'étude de l'Énéolithique de l'Europe Centrale, il serait impossible d'omettre un ensemble qui, pendant une relativement longue période de temps, a joué le rôle d'un facteur déterminant et formant les relations culturelles sur l'espace d'un vaste territoire — de la Yougoslavie à la Pologne. Cet ensemble est la civilisation de la céramique cannelée. Les documents archéologiques qu'elle présente sont sensiblement différenciés, ce qui se rattache à l'étendue de son aire dans le temps et l'espace; c'est pourquoi la manière d'envisager la civilisation de la céramique cannelée n'a pas toujours été exactement la même; on l'a aussi désignée par des noms divers qui ne correspondaient pas toujours à ses variantes chronologiques ou territoriales. Néanmoins, des formes céramiques communes et des motifs ornementaux communs, bien que différenciés, unissent toutes les variantes de cette civilisation en un seul tout — qu'il s'agisse de la céramique radiée de Pologne, de la céramique cannelée de Bohême, de la civilisation de Pécel de Hongrie ou de la civilisation autrichienne de Baden ou d'Ossarn.

Il ne serait pas rationnel de discuter la genèse de la civilisation de la céramique cannelée du point de vue de deux zones culturelles — celle du midi et celle du nord — comme on l'a pratiqué jusqu'aux temps derniers. Une nouvelle manière de voir la genèse et le développement de la civilisation des gobelets en entonnoir nous permet d'envisager actuellement les origines de celle de la céramique cannelée sous un autre jour qu'autrefois. Certaines données témoignent, en effet, en faveur de l'existence d'un lien génétique entre ces deux civilisations.

Comme on sait, le cadre chronologique de la phase initiale de la civilisation de la céramique cannelée est déterminé par la stratigraphie de deux stations en Mo-

¹⁷² L. Gajewski, *Grób szkieletowy z młodszej epoki kamienia z Igołomi*, „Wiad. Archeol.”, t. 24: 1959—1960, s. 322—324.

ravie: Stare Zamký près Jevišovice et Brno-Lišeň. À Jevišovice, on observe, au-dessus du niveau C₂, le niveau C₁ à éléments typiques pour la phase plus ancienne de la céramique cannelée. Au point de vue des formes céramiques, ces deux niveaux se ressemblent. Dans chacun d'eux, on trouve des vases semblables à ceux de l'autre: amphores, cruches, gobelets, vases à large embouchure en forme d'écuelle. Dans la couche C₁ cependant, les bouteilles à collerette et les gobelets en entonnoir sont absents, ainsi que les vases cylindriques en forme de tambour. L'ornementation est typique et présente trois formes: listels en reliefs, incisions de certaine longueur disposées en zigzag, et ornement cannelé. Un ornement en forme de triangles, à surface hachurée de cannelures allant dans tous les sens, est caractéristique aussi. Il rappelle les formes ornementales de la civilisation de Jordanów. La stratigraphie de la seconde station, Brno-Lišeň, rappelle celle de Stare Zamký, mais elle en diffère par la présence des gobelets en entonnoir qui y apparaissent encore dans le niveau inférieur, à côté de formes à ornement cannelé. Le niveau moyen de Lišeň est analogue à la couche C₁ de Jevišovice.

Ainsi, le passage de la civilisation des gobelets en entonnoir à celle de la céramique cannelée est perceptible en territoire de la Moravie. On peut tenter une division détaillée de ce passage en quatre subdivisions suivantes:

1. Jevišovice C₂ — sans ornement cannelé — civilisation des gobelets en entonnoir.

2. Ohrozim (tombe à tumulus) — ensembles contenant des bouteilles à collerette, de nombreux vases non ornements et de rares vases à ornement cannelé „radié”.

3. Lišeň — couche inférieure — ornement soit cannelé, soit incisé au poinçon et, dans ce cas, à empreintes juxtaposées très serré et formant un sillon continu (terme allemand: „Furchenstich”), à côté de certaines formes qui sont une survivance de celles des gobelets en entonnoir.

4. Jevišovice C₁ — phase plus ancienne proprement dite de la céramique cannelée.

La phase la plus ancienne de la civilisation de la céramique cannelée apparaît sur un territoire assez vaste. Ses stations d'Autriche (type de Neusiedl) et de Slovaquie forment un groupe dit de Boleraz, établi par M. V. Budinsky-Krička. Ce groupe se caractérise par des vases à large embouchure, décorés d'un triple listel en relief qui rappelle les formes analogues de la civilisation des gobelets en entonnoir. On y observe aussi des godets à profil en forme de la lettre S et pourvus d'une anse dépassant la hauteur du bord. L'ornementation se limite aux motifs de listels en relief et d'incisions assez longues et disposées en forme de zigzag vertical. Notons comme trait caractéristique l'apparition, dans les formes des terrines, d'éléments rappelant ceux de la civilisation de Lengyel.

En territoire de la Haute-Silésie (Nowa Cerekwia, district de Głubczyce) on rencontre certains éléments rapprochés de ceux du groupe de Boleraz. L'étude de la zone de diffusion des formes représentant la phase la plus ancienne de la céramique cannelée nous mène dans le territoire de la Petite-Pologne qui met à notre disposition en assemblage de céramique, mis au jour à Książnice Wielkie. Il ne faudrait pourtant pas envisager cette découverte comme un mélange mécanique de formes, les unes appartenant à la civilisation des gobelets en entonnoir, les autres à celle de la céramique cannelée; il faut la considérer, bien au contraire, comme composée de deux ensembles: l'un représentant la phase avancée des gobelets en entonnoir, l'autre la phase initiale de la céramique cannelée. L'absence des godets typiques, à anses dépassant sensiblement la hauteur du bord, connus dans les pha-

ses plus récentes de la civilisation de la céramique cannelée, est un trait caractéristique pour cette station. En revanche, on y observe des godets à profil faiblement différencié et pourvus d'anses plus grosses avec une rainure au milieu. Des formes analogues existent dans la couche C₁ de Jevišovice et à Ohrozim. De plus, il faut considérer comme un trait caractéristique la présence de vases plus grands, à col droit et à panse fortement renflée (rappelant des amphores), décorés d'ornements en relief analogues à ceux de type de Boleraz. Les bosselures sont un trait caractéristique et distinctif de la céramique de Książnice Wielkie. La sépulture de Posządza, district de Proszowice, est un important élément de cette phase; la tombe contient un vase dont la forme rappelle celle d'un gobelet en entonnoir, et un autre vase, de type d'amphore, à panse décorée d'un ornement cannelé „radié”. On a constaté aussi des éléments de type de Boleraz dans des stations situées dans les grottes du Jura cracovien.

Une présentation cartographique permet de préciser le cadre chronologique de la première phase avec plus d'exactitude. Au cours de cette phase, les limites de l'aire de la civilisation de la céramique cannelée n'atteignaient pas à l'ouest le territoire de la Bohême, où se développait le groupe de Salzmünd de la civilisation des gobelets en entonnoir. Exception faite de la Haute-Silésie et de la Petite-Pologne, la situation était la même en territoire polonais, où se développait la civilisation des gobelets en entonnoir (phase de Luboń, groupe de Nosocice). Dans la partie orientale de la Slovaquie et de la Hongrie, la civilisation de Tisza (Theiss) passait au stade de Polgar, tandis qu'en territoire de la partie ouest de la Hongrie apparaissaient des formes qui représentaient de déclin de la civilisation de Lengyel.

En fait de relations entre les civilisations de Kostolac et de Cotofeni d'une part, et la civilisation de la céramique cannelée de l'autre, il faut souligner l'évolution — nettement locale au début — des deux premiers groupes culturels, liés l'un à l'autre et situés aux périphéries du domaine territorial de la céramique cannelée.

La deuxième phase peut être considérée, à un certain point de vue, comme une manifestation de l'indépendance du développement de la civilisation de la céramique cannelée. C'est alors que s'est formé le type de céramique documenté par les ensembles funéraires de Fonyod-Bezseny-Pusztá. La deuxième phase se caractérise par les formes suivantes: grandes amphores à profil peu différencié et décorées d'un ornement en relief; terrines avec un brisis séparant l'embouchure, légèrement évasée, de la partie inférieure, conique; godets à col cylindrique et à profil en forme d'un S, pourvus d'une anse encore grosse et ne dépassant que de peu la hauteur du bord. On constate aussi de petites écuelles sans anse, à profil en forme d'un S. L'ornementation accuse quelque affinité avec la phase précédente. Il faut considérer comme un trait caractéristique l'apparition des écuelles décorées d'un ornement en forme d'étoile (ensemble de la tombe 18 de Fonyod). Les recherches de Mlle D. Bielekova à Tekovsky Hrádek en territoire de la Slovaquie ont livré des formes similaires. Dans le domaine des motifs ornementaux, l'apparition de l'ornement en forme d'étoile est un élément caractéristique. Il a été souvent considéré par les chercheurs comme un phénomène local, n'existant pour la plupart qu'en Petite-Pologne. Sa présence en Petite-Pologne n'a d'ailleurs été que rarement constatée — citons à titre d'exemple la grotte Zdamiénowa de Kobylany, Iwanowice, district de Miechów, et un vase isolé découvert à Złota. Il est évident qu'une tentative de distinguer la deuxième phase en territoire de la Pologne ne pourrait être que purement hypothétique, si on voulait la baser sur l'ornementation en forme d'étoile.

La phase suivante, qui est la troisième, est documentée par les ensembles fu-

néraires des cimetières d'Alsonémedi et de Hódmezővásárhely-Bodzaspart, ainsi que ceux provenant des stations de type d'Uny. Le développement des formes céramiques se manifeste en premier lieu dans l'évolution des amphores et des puits. L'apparition des puits à panse renflée et pourvue d'un manche à col dégagé et légèrement courbé, cylindrique ou aminci vers le haut, constitue un trait caractéristique. Ces puits sont munis d'une anse plate rappelant un lacet et dépassant quelque peu le bord; la panse est pour la plupart décorée d'un ornement composé de cannelures disposées en forme de rayons. Parmi les amphores, des formes fortement renflées apparaissent, à panse sphérique et parfois même aplatie aux côtés dans le sens d'un axe horizontal; elles sont pourvues d'un col court et d'anses fixées à la partie supérieure de la panse. On constate toujours encore de grands vases à provisions, avec des traces de frottement sur la panse et décorés, au bord, d'un listel ondulé. Les écuelles présentent le plus souvent un bord cylindrique et large, séparé par un brisis de la partie inférieure conique. Dans les ensembles funéraires d'Alsonémedi, la céramique de ce type est enrichie par la présence des écuelles à bord replié en dedans, avec des boutons aplatis au-dessus, et pourvues, de plus, d'une cloison intérieure. L'ornementation présente, outre les cannelures, des lignes horizontales en zigzag ou en pointillé. La céramique de la troisième phase accuse des tendances à une expansion vers le nord-est. Elle apparaît dans la région de la Tisza (Hódmezővásárhely) et dans la partie nord-est de la Hongrie, comme groupe de Viss. Ce groupe présente, à côté de formes rapprochées du type d'Uny, des motifs d'ornementation originaux, rappelant ceux de la civilisation de Kostolac.

Il y a lieu de croire que l'expansion de cette phase vers l'est se rattache au déclin de la civilisation de Polgar. C'est ce qu'indique la stratigraphie de la station de Barca (partie orientale de la Slovaquie), où une céramique apparentée au groupe d'Uny (Hongrie occidentale) apparaît au-dessus d'une couche à céramique représentant la civilisation de Tisza-Polgar. La céramique appartenant à la troisième phase est connue en territoire de l'Autriche, de la Moravie, dans l'est et l'ouest de la Slovaquie et en Haute-Silésie. En territoire de la Bohême, cette phase est contemporaine au déclin du groupe de Salzmünd. En Petite-Pologne, il y a lieu de classer plusieurs stations comme composants de cette phase: l'ensemble de la tombe de Gniazdowice (contenant une amphore et un puits), le dépôt de vases de Pobjednik Wielki, enfin la phase la plus ancienne de l'habitat humain appartenant à la civilisation de la céramique cannelée, représentée par les ensembles provenant des fosses 7 et 16 d'Igolomia (recherches de 1951). À titre d'hypothèse, on pourrait y ajouter les matériaux archéologiques découverts dans les grottes de Podskalany, ceux de Dziekanowice, district de Cracovie, de Chełm, district de Bochnia, de Przesławice, district de Miechów, le village de Gniazdowice, et peut-être encore certaines fosses de Modlnica (par exemple la fosse 10).

La phase suivante, qui est la quatrième, est représentée par la céramique de type d'Ozd. Son centre principal s'étend sur la partie orientale de l'aire de la céramique cannelée à l'époque de son extension maximum. Dans ce territoire s'est formée une céramique de type original, caractérisée par l'abondance des godets coniques à fond pointu. De plus, on y observe, comme dans la phase précédente, des godets à anse plate rappelant un lacet et dépassant la hauteur du bord. Ces godets, ainsi que les petites coupes qui leur ressemblent, ont pour trait caractéristique une panse renflée et nu col qui se rétrécit vers le haut. On constate aussi des puits en forme de petite écuelle, pourvus d'une anse plate en forme d'un lacet. Les amphores sphériques continuent d'exister. De petites anses percées d'ouvertures

verticales et fixées soit à la partie inférieure de la panse, soit à son renflement maximum, sont un élément caractéristique. On trouve toujours encore des écuelles, souvent à bord replié en dedans; en règle générale, elles sont pourvues d'anses larges, dépassant le bord et pourvues de boutons fortement aplatis. On constate aussi de grands pots à provisions, dont les formes changent peu.

La présence de formes nouvelles, dont l'origine n'est pas encore suffisamment connue, est l'élément distinctif et le plus caractéristique de la phase d'Özd. Cela se rapporte surtout aux godets coniques à fond pointu, et — dans le domaine de l'ornementation — à l'ornement poinçonné à empreintes juxtaposées très serré et formant un sillon continu (le „Furchenstich”), à l'ornement en forme d'échelle et aux décorations incrustées. De plus, la fosse 80 d'Özd a livré un fragment céramique décoré d'empreintes d'une corde. La présence de ces éléments attire l'attention des chercheurs sur le territoire de la Transylvanie, où des formes semblables à celles-ci apparaissent dans les stations de la civilisation de Schneckenberg (Glina III).

Au cours de sa quatrième phase, la civilisation de la céramique cannelée a atteint le territoire de la Slovaquie, où elle a formé son centre principal dans la vallée du Poprad, située dans la partie nord-est du pays (groupe de Drevenik-Lomnica). On observe sur ce territoire toutes les formes typiques de la phase d'Özd, auxquelles viennent se joindre des éléments caractéristiques tels que les hachettes-miniatures en argile (connues dans la civilisation de Schneckenberg) et l'ornement en forme d'empreintes horizontales d'une corde — motif qui pourtant diffère de l'ornementation de la céramique cordée de l'Europe Centrale. Des éléments similaires existent à Ariusd et Örkö qui appartiennent au milieu de la civilisation de Schneckenberg. Ensuite, on connaît des stations représentant la phase d'Özd dans la partie ouest de la Slovaquie et en Moravie. Une proche affinité existe entre le groupe de Zehra-Drevenik-Lomnica et celui de la Petite-Pologne. On peut admettre qu'à l'époque de la quatrième phase les influences culturelles s'infiltraient par le col du Poprad. En Petite-Pologne, il faut classer comme appartenant à cette phase en premier lieu les collections des stations suivantes: Pleszów, Wyciąże, Zesławice, Witkowice II, Poskwitów et, de plus, certains ensembles d'Igołomia. Ajoutons qu'en territoire de la Pologne la céramique de la quatrième phase n'apparaît que dans les régions de Cracovie (surtout à l'est de la ville), de Proszowice et de Miechów. Elle précède dans ce territoire l'apparition du groupe cracovien de la céramique cordée (Zesławice). D'autre part, on peut supposer que dans les régions de Cracovie et de Miechów la troisième phase de la civilisation de la céramique cannelée était synchronique à la céramique cordée de Złota (tombe 169 de Złota). Les observations stratigraphiques qui indiquent que les tombes contenant une céramique de type „cracovien” sont postérieures à celles de Złota confirment cette hypothèse. D'autres données témoignent que la civilisation des amphores sphériques était contemporaine à cette phase de la civilisation de la céramique cannelée. L'extension des éléments de la civilisation de Kostolac a abouti à former la céramique de type de Bošaca-Kostolac. Le trait caractéristique de ce groupe est l'apparition de godets — analogues aux formes avancées de la céramique cannelée — portant un ornement en creux composé de traits verticaux faits au poinçon et un ornement incisé au poinçon et présentant des empreintes juxtaposées très serré au point de former un sillon continu (le „Furchenstich” allemand). Le type de Bošaca est actuellement connu dans la partie ouest de la Slovaquie et en Petite-Pologne (Modlnica — fosse 47, et la grotte Zdamenowa de Kobylany). La chronologie de ce groupe a été établie par M. A. Točík dans la station d'Ivanovce, où la couche à

céramique de type de Bošaca est superposée au niveau recelant la quatrième phase de la céramique cannelée.

La question des rapports mutuels entre la civilisation de la céramique cannelée et celle de la céramique de Bodrogkeresztur constitue un problème à part. Il faut souligner qu'en territoire de la Petite-Pologne (Igołomia, Wyciąże) les ensembles de la civilisation de Bodrogkeresztur apparaissent avec les éléments de la civilisation de la céramique cannelée. Des phénomènes analogues ont été constatés dans de grands cimetières de Hongrie.

L'apparition du groupe cracovien de la céramique cordée marque le déclin de la civilisation de la céramique cannelée en Petite-Pologne; l'extension de la civilisation slavonne le détermine au sud des Karpates.

Traduit par Jadwiga Paekiewiczówna